

Доброслав Јевђевић

САРАЈЕВСКИ ЗАВЕРЕНИЦИ

ВИДОВДАН 1914.

1953-1954

**Ово Дело посвећујем сенима палих
хероја рогатичко — сребреничке
бригаде!**

Војвода Доброслав Јевђевић

1953-1954

Иако сам се студиозно бавио питањем атентата, нашао сам у Вашем рукопису много непознатих момената и највернији приказ ликова главних атентатора.

Немачки историчар Херман Вендел

~~Hermann Wendel~~

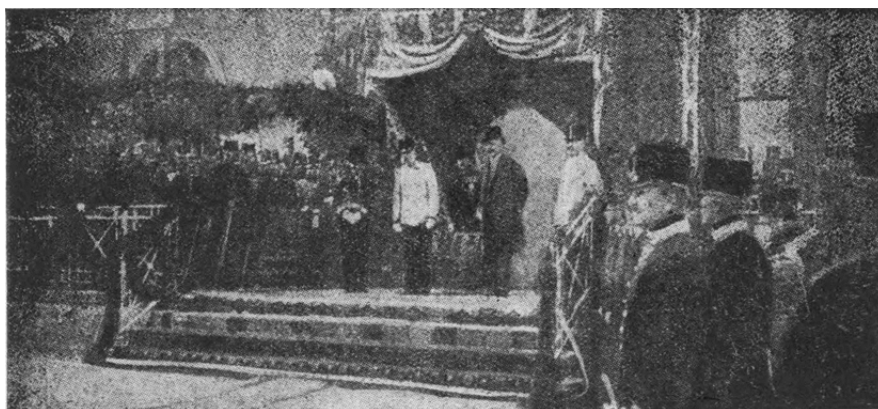
Драин пријатељу,
Као увек пријатељ
и као увек сјајна личност
појављују се да пишете о овом
и о овом. По овоме овоме му-
ндрости др. ове и др. др. др. др.
и др. др. др. др. др. др. др. др.

Моје поздраве и поштом
Милена Јовић-Грабеж

Сестра атентатора Грабежа писцу.

Гаврило Принцип

Цар Франьо Јосип на Илиџи

ПРЕДГОВОР

Пре четердесет година, недорастао младић изганик из моје кржаве Босне у слободном Београду суделовао сам у припремама обрачуна са аустријским тиранином. Данас након четердесет година, кад објављујем своју књигу о оним великим данима опет сам изгнаник из своје Отаџбине. И тад и сад жртва своје службе и своје оданости српској земљи и српском народу. Не може бити лепшег доказа о доследности кроз цео живот једној великој идеји која је сагоревала оних стотињак младића, Босанаца и Херцеговаца, који су ударили свој почетни знак садањој српској историји. На прсте се могу избројати они, који преживеше све буре и вихоре последње четири деценије. Оно мало што их је изнурено мукама и борбама дочекало други светски рат, паде жртвом усташа и комуниста, у емиграцији су још четворица, у Отаџбини још неколицина, потиснути и заборављени, али увек доследни себи. Увек су остали бунтовни и револуционарни, ма од кога долазила опасност српској слободи. Износећи пред Србе у изгнанству живот и дела босанских и херцеговачких револуционарних омладинаца, колико желим да се одужим њиховим сенима, толико бих хтео да се њиховим примером запоје наши борци у овим тешким данима српског народа. Хтео бих да сви осете, како нема те силе земаљске, која се може одупрети чврстој вољи оних, који су спремни животима плаћати службу свом идеалу. Желим да осете, како никад није ништа изгубљено за један народ, кад су му синови Обилићи, Синђелићи и Принципи!

Нови нараштаји читајући моје забелешке застаће често пута замишљени, гледајући како је национални пламен младих бунтовника био интензивно проткан социјалним нотама, не само борбом за слободу, него борбом да у слободној држави буде правда социјална и једнакост политичка и економска за све српске синове. И наша последња борба, иако у другој форми била је прожета тим истим идеалима. Не смеју читаоци заборавити да је наша тадања непријатељица, Аустрија, била претставник легитимности, штићеник Божијег Провиђења, тобожњи чувар реда и поретка, у ствари злочиначких привилегија једне дегенерисане владајуће класе. Не треба заборавити, да су наши очеви били босански кметови, који су давали цару десетину, а аги трећину целог труда свога, да су гладни сељаци били плен жандарског

насиља, бирократског експлоатисања, терора католичких клерикалаца и бечких и пештанских финансијера зеленаша. Сво то друштво претстављало је од Бога установљени поредак, како је тврдило царско апостол величанство и борба за слободу тражила је и ослобођење економско и духовно, а не само политичко. Не могу се ни социјалистичке ноте код једног Чабриновића мерити садањим марксистичким мерилем. У то доба шефови српских социјалиста као краљевски српски официри умирали су јуначки на челу својих јединица за национални идеал. Жеља за правдом била је једнака жељи за слободом, како је то било и биће код српског сељака.

Не треба читаоце да изненади ни став босанских и херцеговачких према званичној Србији. И у оним великим данима било је сенки, које су помрачивале колективни замах српског народа. У владајућим круговима било је неправди и пристрасности, партије су се клале међусобно, партиски политичари нису бирали сретства у својој борби. Ми смо били далеко од те Србије, Наша Србија била је Србија Народне Одбране, Србија четничког ослободилачког комитета, Србија оних дивних официра, хероја и апостола, учитеља и родитеља, који на својим плећима изнесе ослободилачке ратове. Ми смо били са српским народом, а не са српском владом! Са Краљевићем Ђорђејем, са ђенералима Живковићем и Јанковићем, са Аписом, са Војином Танкосићем, са Живојином Дачићем и Милом Павловићем.

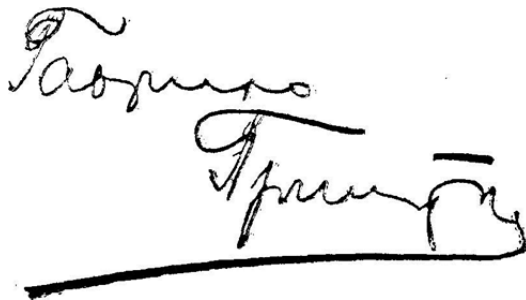
Не треба се чудити ни идеалном сну босанских револуционара о братству и заједничком животу са хрватским и словеначким народом. Уједињење Словенског Југа било је идеал свих српских бораца од Кнеза Михаила и Гарашанина до Краља Петра Ослободиоца. Отрежњавање је дуго трајало, понегде је још у процесу, али сарајевски атентатори били су од њега излечени одмах после дела, кад је хрватска фукара широм Босне и Херцеговине почела убијањем српског народа; паљењем и пљачкањем српског иметка, стварањем усташких претеча, крвавих шуцкора. Још на процесу Принцип је говорио о ревизији својих погледа на јединство са Хрватима.

Још неколико речи о посебној улози Босне и Херцеговине у оним данима грозничавог припремања ослобођења. И носиоци идеје уједињења у српском Пијемонту, у Београду, и ми на терену сањали смо о уједињењу свих српских

земаља. Али Босна и Херцеговина биле изузетно на првом месту у тим сновима. Оне су биле зеница у оку родољуба у Србији, о њима су се песме певале, оне су биле символ борбе, алем-камен нове српске државе. Кад су маршујући престоницом српске трупе певале ону: Краљу Петре, жив ти био Ђорђе, пусти војску нек на Босну пође, росиле су се сузама оци случајних грађана пролазника, жена и девојака. Након провале рата, у добровољачке јединице српске армије навалиле су хиљаде српских хероја из Лике и Далмације, али пред рат у четничким одредима Старе Србије босански и херцеговачки јунаци били су и бројем и квалитетом први на белези.

Из извесних разлога политичке природе нисам у својој књизи објавио неке историске податке, који ће бити у своје време грађа за историју. Настојао сам да приказујем догађаје објективно, избегавајући такође све што је у вези са мојом личности. Одужујем свој дуг браћи са којом сам почео сањати о српској слави и величини. Они су давно покојни, а ја молим Бога, кад пођем за њима, да им могу понети вест, да је наш сан остварен, да је Српство опет слободно, а Србија једна моћнија него ли је икада била!

Војвода Доброслав Јевђевић.

A handwritten signature in black ink, consisting of two lines. The first line is 'Gavrilo' and the second line is 'Princip'. The signature is written in a cursive, slightly stylized font.

Потпис Гаврила Принципа

УВОД

Светска литература много се бави сарајевским атентатом, но на жалост њена необавештеност ни најмање не заостаје за величином. Поред незнања, главна грешка свих тих дела лежи у њиховој пуној тенденциозности. У главном би сва та издања могли поделити на дела са политичком тенденцијом и она што фатално велики значај атентата искоришћују пословно за стварање пара и литерарне славе. Невероватна је скала гротескно глупих теза у књигама које третирају атентат са политичког гледишта. На једном њеном полу блиста напор, да се атентат претстави, као дело легитимистичког Цара аустриског, који се свети за морганатски брак Фердинандов, на другом, као достојан пандан, приказује се зачетником догађаја званична Србија. Између тих крајности, лица са озбиљним именима у јавности света, оптужују за атентат мађарске империалисте са грофом Тисом на целу ради Фердинандових тријалистичких планова, или подмећу ту идеју лозама слободних зидара, које су га тобоже убиле због његовог панкатолицизма.

Није мање конфузна интерпретација атентата и у чистој литератури! Благодарна тема требала је створити име многим величинама, па је избила поплава романа о атентату, понајвише у немачкој литератури, но не изостају много ни англосаски и француски аутори. Ту се такмичи у немогућем мешању историских и временских измишљотина, бриљира непознавањем географије и људи, слика атентаторе час као паришке апаше, час као авантуристе са Дивљег Запада, гарнирајући све то лимунадним љубавним историјама. Као и у мемоарима разних добро обавештених собара бивших аустриских Висости и озбиљни писци приказују Принципа и другове чак као инструменте неке ванбрачне кћерке царевића Рудолфа. За све њих су завереници оруђа, никада самосталне личности са људским врлинама и манама, боловима и радостима, израђене и способне да одговарају за своје подвиге.

Чак се и у народу из кога су никли атентатори о њима релативно мало и нетачно писало. Често се добронамерни аутори, који намењују своје написе светској јавности труде, да говоре о атентаторима са неким стидом и

оправдавањем. Не буним се против тих етичких резерви премда ми изгледају помало фарисејске после свега што је следовало атентату и што се и сада збива. Четири целе године после Гавриловог Дела са обе стране фронта глорификовало се убијање уз зазивање Божијег благослова и позивало на клање највећим делом баш од оних, који сада у Европи покушавају да нас оцрне због Видовдана 1914. Најинтимније и најближе истини писао је о атентату код нас Боривој Јефтић, но штета је, што је био одвише импресиониран фигуром Данила Илића, те што није касније, познавајући материјал, обрадио опширније своје фелтоне. Неочекивано појавила се је и књига г. Божидача Черовића, бившег ц. и кр. дворског саветника у Бечу. Располажући сјајним и богатим материјалом преко својих бивших аустријских веза г. Черовић је једино успео да нам каже, како је покојни идеални Владимир Гаћиновић био нека врста семитског журналисте. А да скандал буде још већи, набацио је и хипотезу, да је Чабриновић био од аустроугарских власти најмљен за привидни атентат. Ни најплеменитија тенденција његове књиге не може оправдати неуравнотежености г. Черовића. У жељи, да се одужим сенама атентатора, од којих су многи били моји одлични другови и пријатељи, да жигошем написе, као онај г. Черовића, почео сам сређивати своје белешке и рукописе и прелиставати новине и часописе, где сам нешто писао о Делу, кроз последњих десетак година. Можда су сећања на детаље понешто избледела током година, но срж мојих написа је апсолутно тачна и истинита. Ако ништа друго, њихови читаоци стећи ће уверење, да босански револуционари нису ником служили, нити били чије оруђе. Доследни својим идејама они су и у својој националној држави остали елементи борбе и замаха, остављајући новим генерацијама, да суде њихово дело.

Писац.

После атентата вешају Србе по Босни

Принципа воде на суд.

Завереници и завереничке акције

1910. атентат Жерајићев на босанског поглавицу генерала Вересанина. 1912. атентат Јукићев на хрватског бана баруна Скерлеза. 1914. атентат Шафера на истог бана. 1914. атентат на Франца Фердинанда.

Свет је запрепастило само последње дело ради својих трагичних последица, а у ствари били су то акти исте руке и пламсаји исте идеје. За заверенике је непријатељ био увек исти, као што је и властити живот био увек неумитни улог у акцији. — Ко су били ти заверници! Голи и боси младићи, готово деца, синови босанских сељака, феудалних робова, патријархалних занатлија, што су живели међајући рукотворине за сељачке производе, сеоских учитеља и чиновничкића последње класе. Деца окупљена у интелектуалним центрима Монархије, у Прагу и Бечу, те емигранти у Београду, деца жељна хлеба и знања, правде и права. Људи, које је од детињства пратила беда и неправда и који су крвљу плаћали сваки корак знању и ширим видицима. Далеко од свих уживања младости, закопани у студије и своје снове о добру у свету, никада сити, мислећи увек на благостање свих, бунтовни по раси и традицији, били су прегли да својим животима искупе правду и слободу свом народу.

Први почеци револуционарне акције омладине у организованом смислу датирају из 1908. године, а после анексионе кризе, која је уверила омладинце, да у својој борби са националном и социјалном тиранијом Аустрије не могу рачунати само на снагу сународника из Србије и Црне Горе. И касније никада нису били дефинитивно пречишћени сви елементи наше револуционарности. Национално расни моменти ишли су паралелно са жељом за социјалном правдом и слободом савести. Атентатор Чабриновић био је типичан претставник општег расположења. Аустрија као брана клерикализма једнако је била одвратна, као и талачитељица народа. Наше најжучније дискусије у емиграцији у Београду вођене су баш по том питању.

Прва организација никла је међу студентима у Прагу. Њена начела, да је парламентарно и легално ратовање са језуитском Аустријом без изгледа на

успех и да се мора прибећи терористичким средствима, постала су колективна свест и убеђење свих националних омладинаца на студијама и на терену. У њиховој души је од увек владала предиспозиција за такво гледање. Наша најомиљенија литература били су руски револуционарни писци и апостоли талијанског рисордимента. Крапоткин, Херцен, Бакуњин, Черњишевски, Горки, Степњак, Андрејев, Мацини и други гутани су од омладинаца. Интересантно је, да готово нико од француских бунтовних писаца није имао те опште популарности, док је Немачка била заступљена и то врло снажно са Фридрихом Ничеом. Гаврило Принцип који је врло хрђаво говорио немачки, са особитим је задовољством и често рецитовао Ничеове стихове:

Ich weiss woher ich stamme,
Ungessaetigt gleich der Flamme,
Glueh und verzerr, ich mich.
Licht wird alles was ich fasse,
Kohle alles was ich lasse,
Flamme bin ich sicherlich.

Омладина се је брзо формирала у кружоке, покрајинске секције, те се уједно окупљала око привидно литерарних дружина, као и око редакција омладинских борбених листова, којих је било до двадесет од 1908. до сарајевског атентата. Централног вођства није било никада, а баш на дан атентата био је заказан видовдански конгрес, који је требао да утврди врховно вођство целог револуционарног покрета. Сретства акције била су разнолика. Од демонстрација и спаљивања угарских и аустријских застава до појединачних терористичких дела, од растурања револуционарних брошира по народу до апеловања на међународно јавно мњење против аустријске тираније. Из тих дана датира и интервенција Б. Бјернсона и његова порука да без крви нема слободе. И господин Ситон Вотсон, који је касније хтео да атентат начини љагом на једном целом народу интересовао се је за омладинску акцију.

Најживљи је био емигрантски кружок у Београду, кога додуше није трпела полиција г. Пашића, али је био сигурнији него у Аустрији. Било нас је тада двадесетак у српској престоници. Живело се је од превођења за дневну

штампу, од лекција и од продавања оно мало одела, којим смо располагали. У једној изби становао је заједно са мном Гаврило Принцип, Трифко Грабеж, Иванишевић и Палавестра. Други нису имали ни толико среће. Један од честитих револуционара, Симо Миљуш, спавао је у уличном сандуку за смеће, одакле су га свако јутро дизали и будили чистачи улица, а он им плаћао филозофским сентенцијама.

Када су биле тешке зиме Принцип га је спуштајући креветску поњаву из ниског стана увлачио у своју собу и пре зоре узетом спуштао натраг, а све у страху од своје газдарице, која није трпела да њени станари доводе госте.

Сви смо се спремали за атентате и сањали о њима. Поменути Миљуш спремао је експлозив да минира ћуприју између Босне и Хрватске, наш друг Драгутин Мрас, песник и идеалиста, хтео је да се са галерије босанског сабора баци на поглавицу земље и да га тако убије, да би грозота дела предочила свету и грозоту наших мука. Мустафа Голубић, касније један од одличних комитских вођа у рату, имао је једног рођака, који је био војник на служби у бечком Бургу. Он се је спремао да оде у Беч и да у његовој униформи убије Цара. Драго Радовић тражио је сцеволско жртвовање у масама; стотину омладинаца требало је да изврши убиство неког функционера или да уништи неки државни објектат, а онда, да се сви убију. Можда сада овакав предлог изгледа наиван неостварив, а ми смо га посве озбиљно третирали. За познавање психозе ондашње револуционарне омладине довољно је споменути, да се је у свако дело против Аустрије упућивало десетине и стотине младића, па да се ипак никад није нашао ни један издајица, и ако би га чекале неизмерне награде. Па и сарајевски атентат сакривен је остао не само аустријској, него и српској влади, премда је у њему учествовало и за њега знало најмање стотину лица. У то доба дошао је нама по први пут Владимир Гађиновић несумњиви и аутентични иницијатор сарајевског атентата за разлику од свих верзија, које ту улогу приписују било мајору Танкосићу, било члану сарајевског револуционарног кружока, касније због атентата обешеном Данилу Илићу. По чувењу ми смо већ одавно ценили Владимира. Његова химна атентатору Жерајицу читала се је дневно у нашем кругу. Седео је са нама пред каваном «Жировни Венац» у извешталом оделу, пуном књига и часописа. Неуредне косе, крупних јабучица, провидне, плавкасте коже на широком целу, хладнога погледа, деловао је заповеднички

и борбено. Када се је одмарао од говора, нервозно је поквареним зубима стискао доњу усну. Принцип, који је пре необично ценио Димитрија Митриновића, књижевника, као идеолога наше акције охладнео је према њему, откако је Митриновић прокламовао правило, да се он као идеолог мора физички штедети и уклањати опасностима. Гађиновић је у Принциповим очима необично порастао, из дана у дан он је сате проводио са њим у разговору. И ми остали гледали смо у Гађиновићу инкарнацију племенитог рођеног бунтовника. И ликом и животом личио је јунацима руског подземља. Он нам је, као добар познаваоц прилика, реферисао о заграничном раду руских револуционара у Швајцарској. Троцки га се сећа у више наврата у својим делима. Владимир нам је описивао величину руске организације, њену штампу, њене обавештајне уреде и делегате, спремање њених јунака на жртву, док смо га сви побожно слушали. Владимир је живо инсистирао код свих, да се центар акције пренесе и из Прага, и из Београда у Швајцарску. Рођен револуционар био је врло опрезан и у великим скуповима није никада говорио своје мњење. Његов је први револуционарни план, скован у Женеви, имао намеру да преко Мехмедбашића, касније сарајевског атентатора убије фелдцајгмајстора Потioreка.

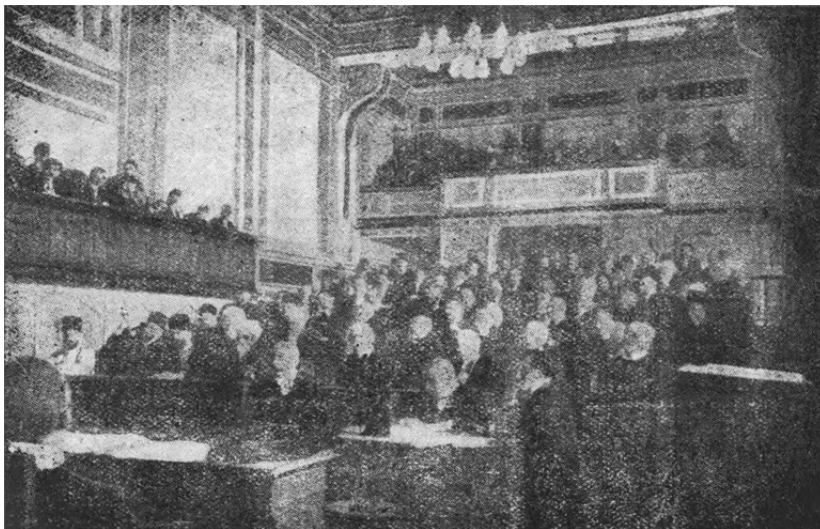
За време своје емиграције у Београду ми смо били невероватно удаљени од партиске Србије. Ми смо са избеглицама из Старе Србије и Македоније, са емигрантима из Црне Горе и борцима са вечно крвавог комитског попришта сачињавали посебну неутралну републику у квадрату подно садањих Теразија у Београду, који је био оивичен каванама Зелени Венац, Жировни Венац, Златно Буренце и Златна Моруна. У том квадрату натрпаном неупотребљеном градом, брдима лубеница нагомиланих међу сандуцима за ђубре, живећи више од илузија него од хлеба. Ни у часовима када би наше дискусије нарочито због темпераментних комита биле праћене и револверском паљбом није волела да се меша полиција, која је имала мађијску моћ, да све завађене уједини против себе. Из те средине нестајало је месецима појединаца, да се неочекивано врате опаљени барутом и испијени напорима из турске империје, или да прочитамо њихову судбину у неком званичном некрологу турске жандармерије или аустријских тамница. Студенти, радници, авантуристе по професији, разочарани у животу, којима је била далеко француска странака легија долазили су у тај квадрат, да се

жртвују и забораве. Било је међу тим старим борцима осим свих славенских раса и по који Немац и Мађар, коме су балканске планине постале одавно миле и драге. Нас босанске емигранте волели су и пазили ти стари вуци, међу којима је било много наших земљака, а није нам било већег задовољства од свести, да нас они сматрају равноправним друговима. Врховна нам је власт био у квадрату суверени гостионичар код Зеленог Венца Васо Чокалија, стари маћедонски емигрант, коме је импоновало да међу варварским ратничким физиономијама гледа као своје госте и млецна лица босанских ђачића, и од чијег је поверења зависило хоће ли се дан провести са пристојним ручком или испосничким гладовањем. Замерао нам је једино, што смо тражили чачкалице у гостиони, а обесни Принцип често је доводио у питање нашу екзистенцију, када је са озбиљним лицем прилазио Васи, да са њим дискутује о Канту. Све би се учинило, да не би остали постиђени пред старим борцима и прстигнути од другова, који су у Отаџбини ковали исте планове и сновали исте снове.

Тешко је сад себи претставити, што су у оно доба значили српски четници! Није било српске куће од Битоља, па до Шибеника у којој се нису налазиле слике војвода четничких из Старе Србије, није било српског младића, који не би задрхтао при помену имена Скопљанчета и Глигора, Вука и Војина. Никаква великашка и ђенералска униформа, никакве царевине није у нашим очима била равна укрстеним реденицима на сивом српском сукну и верној мартинци о рамену. Четници су бранили Српски Југ, не само од турског освајача, они су чували српске домове од крвавих Арнаута и бугараских зликоваца, они су били у тим земљама пионери и српске просвете, претставници идеје свесрпског уједињења, сведоци пред Европом српске храбрости и одлучности да брани своју ђедовину. У то доба, кад је био у питању национални интерес није било разлике међу Србима, иако их је судбина била поделила у четири државе. Ако је кренуо четнички курир из царског Скопља, кроз турску територију преко Санџака, кроз аустријске жандарме у Босни и Херцеговини до кршног Цетиња или до далматинског Косова, нити се је требао бојати глади, ни издаје. Идући српским насељима сваки српски дом пружао му је добродошлицу, сваки чобанин на планини делио би са њим лебац и мрс, у сваком граду отварале би му се српске куће и српске душе. Цео један народ лично је на велику завереничку организацију, у

Суђење атентаторима

Седница босанског сабора

којој свако знаде што му је дужност. У малом селу на Дрини, у херцеговачком кршу поврх Невесиња, гдегод би наишао, било је довољно да рече лозинку, свугде је био неки скромни сеоски учитељ, неки народни свештеник, неки стари сељачки домаћин, који су припадали Народној Одбрани, који су давали калаузе спроводнике, примали поруке и предавали своје извештаје. После атентата у Сарајеву, аустријски окупатор је спровео низ процеса Србима у Босни, на тим процесима кад су се читале смртне пресуде, стајали су један до другог поносни и несаломљени чланови сабора,

посланици, трговци и занатлије, сељаци и војници, сви сједињени пламеним српским осећањем. Бројније учествовање босанских и херцеговачких Срба у четничкој акцији почиње после анексионе кризе 1908. године. Нестајали су нечујно један по један, граничним официрима Србије јављали су се у аустријским униформама тек рекрутовани, јављали су се они, који у часу огорчења скидоше главу неком аустријском жандарму или функционару, долазила су деца, којима аустријске школе затворише врата, јер су им нашли у џеповима слику Краља Петра или Краљевића Ђорђа. Васпитани домаћински наши босански и херцеговачки сељачки синови уносили су у четничке јединице неку атмосферу мистичку и религиозну, сматрали су се апостолима, тако су и живели, па велики четнички прваци као Вук и Војин нарочито ради тога су их ценили, као и патријархално српско становништво Старе Србије, огорчено пљачкашким поступцима бугарских комита.

Војвода Војин Танкосић

Ради се и на осталим станама, нарочито у Словенији и сва се пажња концентрише на конгрес у Бечу, који ће ујединити сву револуционарну акцију и изабрати заједничко водство. Конгрес је био заказан за Видовдан 1914., баш на дан погибије Фердинандове. Посетили су га делегати свих

революционарних националистичких организација са Славенског Југа. На њему је прелиминарно био чак и утврђен дан подизања револуције у Аустро-Угарској за годину 1917., када би изазвало немире и створило психолошки повољан моменат, раскидање нагодбе међу Аустријом и Угарском. Но атентат Принципа и другова пореметио је ток ствари.

Када је вихор европског и светског покоља захватио Земљу, од босанских завереника, они што избегаше крвнику и робији тихо и без параде потражише своје старе другове, што су се борили по комитским одредима. Далеко од почаст и признања, увек фантасти и стидљиви, они су умирали као незнани хероји. Голубић пошто почини чуда од јунаштва допаде у затворе француске полиције, као деструктиван тип, где упропасти и остатке уништеног здравља. Сви остадоше до смрти верни свом револуционарном завету. Последњи од активних атентатора из босанске револуционарне омладине Лука Јукић умро је код своје куће формално од глади, а један живи идеолог револуције Радовић чека смрт помраченог разума док му је друг у помрачењу ума, несрећни Владимир Церина преминуо у марту 1932. у шибенској душевној болници.

Принцип На Слободи

Вука Чабриновић Посестрина Гаврилова

ГРАВРИЛО ПРИНЦИП

Када му је било десет година још није био видео локомотиву, цео његов духовни живот није прелазио рубове брда, која су оивичавала његово сирото планинско село. У четрнаестој години дошао је у сукоб са својим вероучитељем. У седамнаестој години припремао је предавање о друштвеном уређењу и форми управе у држави, коју ће створити наша револуционарна акција, а у деветнаестој запалио је свет.

Напори његових родитеља, кржави и дуготрајни, да отму своју децу из грозног миљеа босанског сељака чисто су херојство карлајловског стила. Када је Гаврило пошао своме старијем брату, што је већ био очајнички отео право на мрву екзистенције у граду, његова детиња душа није понела из родитељске куће светле и идиличне сеоске визије, толико пута сликане од романтичара. Он се је увек сећао вечно забринутог лица изнурене старице мајке и коштуњавог мало погнутог оца, чији је поглед напрегнуто стрељао одајући хајдучког потомка. За њега је село остало појам беде и голоотиње, што се понизно сагиње пред жандарским кундаком и торбом оврховодитеља, што богоради шаку брашна код сеоског лихвара или се животињски опија у сеоској крчми. Говорио ми је касније у дугим часовима наших ноћних причања, да су му најстрашнија била сеоска посела за зимских вечери. При слабој светлости влажних цепаница на огњишту, загушени густим димом седели су сељаци, људи и жене. Ако је човек мало напрегнутије хтео да проникне иза завесе дима све је пред њим ишчезавало осим много, врло много очију. Те очи, тужне, патничке искре пламсале су влажном светлошћу долазећи из ничега. Из њих је избијало пребацивање, питање и претња, а Гаврило је уверавао, да га и сада често прену из сна ти чудни погледи.

Ја сам га упознао четири године пре атентата, када ми је пришао у градском парку сарајевском, видећи у мојим рукама неко Толстојево дело! «Треба спалити Толстојева целокупна дела, он је проповедник мирног подношења зла»; то су биле прве речи, које сам чуо из његових уста. Био је сувоњав младић јако избачене, енергичне браде, развијених јагодичних костију и широког тела испод кога су севале дубоко увучене интелигентне сиве очи. Коса му је била као катран црна и необично бујна, те се је нарочито са њом поносио. Нос је био правилно грађен, све док га није деформирао

паднувши са високих скела једне новоградње, гдје је држао љубавни састанак са неком младом шпањолском Јеврејком. Она сигурно није никада разумела, зашто је њен чудни љубавник на силу Бога код угодне траве на градској периферији желео састанке на скелама, где сваки неспретан покрет може донети несрећу. Никада касније у животу није могао да преболи ту деформацију свога лица. Када је хтео да омрзне сам себи, онда је пред огледалом правио најгрозније и најневероватније гримасе, које су изобличавале лице до ужаса. Никада не видех глумца, који би био толики господар својих мишића на лицу. Све слике, које о њему циркулирају извештачене су и лажне, било да се ради о познатој идеализованој литографији чешког сликара, или о сликама аустријске провенијенције, стилизованим да ужасавају. Чак ниједна од фотографија које сам видео не претставља право Гаврила Принципа. Недостају им свима његове очи, које су сачињавале сву осебујност његова израза. Нисам видео поглед вука на слободи, али сам уверен, да је сличан Прициповом. Из њих је избијао ледени дах, изгледало је када проматрају човека, да инстинктивно траже најзгодније место, где треба загрести. Пазио је много на чистоћу и одевао се увек укусно у скромним границама свога буџета, али то му није сметало, да се недељама не брије, како би што суровије деловао. Свом пријатељу и биографу, књижевнику Боривоју Јефтићу, Гаврило непријатељ сваке истанчаности и финоће, приговарао је да има на лицу одвише глатку кожу. Првог дана нашег познанства при заједничком ручку у скромној ашчиници Пред Имаретом доживех једну његову ерупцију гнева. Тешко се завади са својим старијим братом, који се није слагао са Гавриловом намером, да комерцијално образовање у трговачкој школи замени са класичним гимназијским студијама. У то доба сматрали смо понижавајућим све што је било у вези са свакидашњицом; ћифта из чаршије, који се је плашио нашег елана био је једнако омражен, као и окупатор. Принцип је убрзо сломио братовљев отпор и освануо пред нама са Цезаром у руци. Говорио ми је презриво, да му гимназиске студије нису идеал живота јер он у потсвести слуги да ће вихор окршаја развејати све планове ситних каријериста и примећивао пакосно, како се злурадо смеје када гледа дугогодишње борбе за једну класну каријеру. Гимназија је требала само његовом бунтовном поносу, да га на конференцијама не гледају са висока другови, који су се и по врсти својих студија бавили апстрактним и идејним. Премда је располагао одличним

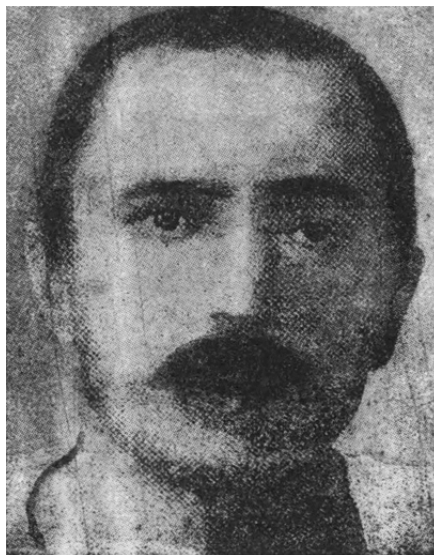
памћењем и запажао далеко преко својих година, није Принцип ни у Сарајеву, ни касније у Београду био нарочито примећен од својих професора. Заронивши се потпуно у свој сан националног и друштвеног револуционара долазио је до изражаја само онда, када се је делало у том правцу. За то су била бледа његова предавања литерарна, као што су млако звониле и лирске му песме посвећене најпре лепој Јелени, једној скромној и пуначкој ученици, која је намрштеном младићу преферирала налицкане господичиће. Али је за то говорио о акцији суверено и заповеднички. У тим часовима будила се у њему звер. Крик расе оних што се одржаше под столетним игом Латина и Турцима, све особине оних што су клали непријатеља на спавању и говорили вулгарне речи на колац натакнути огледале су се у његовим очима, у увитом на скок спремном телу, у страсној тежини бруталних израза, које је налазио са нарочитом инспирацијом.

Било је то једном после студентских демонстрација, које су донеле искључење Принципу, мени и још деветорици са сарајевске гимназије. Нападнути физички од цивилних владиних органа, ми смо узмицали пред премоћи док Принцип не скочи међу њих.

**Принципови Родитељи Пред сеоском кућом у
која се Родио Гаврило**

Ударао је на њих са неким криком, који је личио на убојити поклик праљуди. Запрепаштени противници прво застадоше, а затим панично уплашени оставише проприште. Тада сам осетио, да Гаврило неће у одлучном часу остати на пола пута. Није волео ништа, што је окивало човека, а са ужасом је мислио на активност која умањује човечије достојанство. Причао је, да увек мора задржавати сузе беса, када гледа клауне у циркусу, па је и саме глумце комичаре презриво сусретао. У тим сарајевским данима међу нама се често дискутовало о уметности. Готово деца, сви смо са позом фаталних завереника тражили и у уметности, као и у политици и литератури, па чак и у љубави социјалне ноте. Но, ни у уметности, није имао сталног правца! Поред Черњишевског, Крапоткина и Ничеа, он је са одушевљењем гутао списе Валтера Скота и Диме старијег. Једино је стално могао да се одушеви антиклерикалном литературом, коју је свугде тражио. Сифилис и клерикализам називао је јединим несретним наслеђем Средњег Века, које цивилизација не зна лечити. Најгрознијим речима је персифлирао божанско порекло хабзбуршке власти и речник Наполеоновог гардиста на Ватерлоу права је литература за девојчице према његовом приказивању небеске мисије Франца Јосифа У сликарској уметности се одушевљавао по Митриновићевим инспирацијама Англадом и Цезанеом. Сакупљао је необично радо репродукције дела по француским и талијанским уметничким салонима и са њима се служио при кореспонденцији. У дискусијама био је необично жучан. Када је притешњен осећао како његово гледиште посрће чисто је физички патио и прорачунаном грубошћу изазивао тучу да се у опстој узбуни изгуби сећање његовог неуспеха. Те елементарне провале његовог бунтовног духа биле су симпатичне у толико, што Гаврило никада није мерио снагу противника. Ударао је двоструко јаче, примајући батине тврдоглавом истрајношћу. Безбројно се пута са мном тукао. После витешких утакмица исто тако, као и после читања Ракићевих херојских стихова. Сваке недеље под било каквим изговором почињао је борбу изнова у нади, да се је изменио размер снага. А за тај један час тријумфа био је спреман дати године живота. Ишао је огрнут црном дугом пелерином у којој је његова мала фигура деловала гротескно и застрававајући, када смо у праскозорје лутали пустим сарајевским улицама, после ноћи пробдивене у дискусијама, а зачињене јефтиним пивом и цигаретама. Као да га сад гледам! Изненада би пребацио

Милан Цигановић

пелерину преко груди по маниру шпанских хидалга и пред неком мртвом кућом са спуштеним завесама почео да рецитије:

Ноћас су ме походили мртви,
Нова гробља и векови стари.
Прилазили мени као жртви,
Као боји пролазности ствари.

Ту је песму необично волео. Био је необично чулна природа. У годинама, када младиће, који сазревају, комичне традиције терају нарцисизму или јавним кућама, Гаврило још делимично под утицајем психозе да је чулност грех, ужасно је патио настојећи да захтеве своје здраве природе одвоји од свог женског романтичарског идеала. Уопште је увек био помало плашив и неспретан пред женама, прорачуната грубост је требала само да то прикрије. Тако је он пронашао тезу, да се правој драгани сме одлазити само потпуно изнурен од загрљаја купљених жена — ствари, јер се само онда може проживети права продуховљена љубавна емоција. Са друге стране изгледала му је чулност лага и са обзиром на његов завет. Док смо у нашем стану лежали са запарних летних ноћи, Гаврило је пажљиво ослушкивао дисање моћних разливених груди наше газдарице у суседној просторији. Када би га визије нагих жена посве узбудиле скакао би разодевен и разбарушен, као варварска апотеоза Лингама, кличући да живи револуција. То сретство које је

бунило служби одане жандарме било је најефикасније умирење његових живаца. Попут свих студената одлазио је у јавне куће, да му грешнице препричавају измишљене историје о бездушном заводнику и да их он убеђује, како их не презире, него разуме. Недељом је била за ђаке облигатна посета службе божије. Приликом тих стајања он се је и први пут заљубио у поменућу Јелену. Писао јој је својим лепим, енергичним рукописом и уживао у траженим изразима, више него она, која је листове примала. Неостварена жеља остало му је познавање страних језика, нарочито француског. Нисам никако начисто са карактером његове већ наглашене опорости. Често се је пута без срца окрутно ругао беднику друштвено упропаштеном или физички нагрђеном, сипао је низ псовки на сентименталност, која је онемогућила атентат на старог Фрању Јосифа, јер револуционар не убија човека, него идеју, али упоредо са тим делио је последни новчић са оним, ко му га је затражио и скакао у обрану слабијег по цену највеће опасности. Нарочито је необично незан био према свом млађем брату, сада лекару у Босни. Ћаче прве гимназије, нежна и питома лица нашло се је наједаред у друштву распојасаних бохема, непријатеља ауторитета, самозваних литерата и завереника, па је Гавро љубоморно пазио, да Никица не присуствује ниједном за њега незгодном разговору. Ето са тим и таквим Принципом нашао сам се 1912 године на београдској калдрми. Брутална искреност терала је људе од њега, а он је тражио замену код мртвих. Он је завео култ ноћних посета гробу атентатора Жерајића, он га је први китио цвећем и први му донео по повратку из Србије слободне земље на хумку.

Састав босанске емиграције био је тада врло хетероген. Осим нашег револуционарног круга било је још две врсте емиграната. Једнима је рачун био искључива подлога доласка. Искоришћујући пијемонтеска расположења у престоници они су мољали новчане синекуре, концесије, стипендије и повластице и злоупотребљавали гостопримство на сваком кораку. И ако је случај агента провокатера Настића мало отрезнио патриоте у Србији, ипак су такви далеко боље од нас пролазили. Нарочито је тада била карактеристична манија фаворизирања босанских Муслимана од стране српских кругова. Радило се наиме о том, хоће ли се ти Славени исламске вероисповести декларисати као Срби или Хрвати, па су Загреб и Београд све подузимали, да им угоде. Принцип се је одмах по доласку замерио тој србијанској болести.

Чекајући данима у министарству буде примљен ради неких докумената за полагање испита, њему досади и он једног дана дође у чекаоницу са фесом на глави. Био је одмах примљен, али и избачен, када је изјавио због чега се је фесом послужио. Замало га нису протерали. Нашег другог пријатеља Николу Васића оптужили су такви «емигранти», као аустриског шпијуна и муку смо имали, да га спасемо. Нас уопште нису званични кругови трпели, као деструктивне елементе, а ни ми нисмо одговарали са бољим расположењем. Професор универзитета Скерлић био нам је догмом у односима на србијанске прилике, а он је грмео против банократије и корупције владајућих. Била је и једна трећа, најмалобројнија и најнеопаснија група југословенских емиграната у Београду. То су били непризнати литерати и уметници, који су могли у Србији да слободно и несметано руше све корифеје из своје области.

Фердинанд и Софија на мртвачком одру.

Настанили смо се код једне сиромашне удовице у Ломиној улици, која је животарила од наше злехуде станарине, а касније преселисмо у Скадарску. У револуционарни квадрат уведоше нас босански «крвави попови» и «православне комите». Оба саркастична назива припадала су слушаоцима теологије у Призрену, крајњој граници наших етнографских аспирација у турској империји. Нису били ретки арангутски препади у моменту предавања канонског права, пушка и књига су наизменце долазили у руке тих чудних богословаца. Из Босне су «студирали» тамо Јафет, Максимовић, Ћургуз,

Шарац, Лалић, Кашиковић и други излажући се сваки час било у директној борби, било преносећи под окриљем свештених питомаца писма и поруке комитета. Сада су се одмарали у «републици» и радосно нас дочекаше, да чују вести из Босне, која је многим била за увек затворена. Принцип их именова одмах босанском делегацијом за ликвидацију Турске, називајући себе и нас аустријском резервом. Абонирамо се код Васе на «косту» друге класе, која се је састојала од хлеба и поврћа у ком је искухавано месо и почесмо из нашег квадрата правити екскурзије лицима и установама, о којима смо у старој домовини слушали. Упознамо одмах и босанског четника Цигановића, кога је аустријски ултиматум Србији учинио познатим целом свету. Он и Голубић обећаше показати Принципу све легендарне хероје четничке борбе и офицере у које су се полагале наде. Наш циљ је био хашиш, што сагорева душе, а чаше алкохола, стотине цигарета и сензуална узбуђења само су га појачавали. Релативно кратак и сретан крај балканских ратова појачао је наше наде и нашу активност. Карактеристична лица хрватских и словеначких омладинаца виђала су се пред каванама Моруном и Жировним Венцем. Не само групе, него и појединци сањали су о делима и акцији, но противник још није био конкретизован ни у Фрањи Фердинанду ни у некој другој одређеној личности. Све наше мисли биле у концентрисане на истраживање најефикаснијих средстава, да се уништи непријатељ. Пролазећи поред великих палата, ми нисмо гледали њихове вестибиле и величанствене фасаде, него подрумске отворе и прозорчиће, где се може сместити експлозив. Пратило се у новинама кретања аустријских великаша и вежбало у пуцању на летећу и стојећу мету. Гаврило је гађао феноменално, бацајући све у заснак. Хтео је да се за време балканских ратова пријави у добровољачки одред заједно са неколико другова, али их је војвода Танкосић грубо одбио, поручивши им, да иду у школу. Први састанак, а и последњи између Гаврила Принципа и Војина Танкосића, кога оптужише, као зачетника атентата није се свршио пријатељски. Гаврило Принцип није узео трагично то одбијање, јер се је јавио само да не изгледа кукавица, док је у начелу био уопште против турског рата, гледајући у Аустрији јединог непријатеља своје нације. Још трагичније га се је дојмио српско-бугарски рат. Убеђен присталица јединства, он је са тешком тугом бројио и српске и бугарске жртве као минус за обрачун са Аустријом. Некако у то време се Гаврило био смирио. У слободним часовима није више ексцедирао, него

интензивно читао и писао, дуга неизмерна писма својој дубокој симпатији Вукосави, сестри атентатора Чабриновића, која је сада лекарка у Босни. Интелигентна девојка под утицајем литературе и друговања са револуционарима искрено је хтела да креира неку југословенску нихилистичку Соњу, а осећала је потсвесно демонску снагу Гаврилову. Имао сам увид и његова писма и њене одговоре, они су мењали своје погледе на живот и све његове манифестације. Било је у Принциповим писмима упућеним Вукосави често исповести које његова душа не би никоме другом поверила. Живо ми је у памети његова дефиниција доброте и сажаљења, када му је пријатељица пребацивала, да није питом и добар, а он одговара по прилици овим речима: «Сажаљење и доброта се испољава на више начина. Узми пример пилета, које је одлутало десетину корака од квочке и тужно неприкидно пијуче. Неко би му давао хране, други би му тражио мајку, а ја бих га убио, да се не мучи». Другом приликом пише јој: «Ми смо сами и гладни у хладној соби. Недељко пљује у таваницу, а ја чекам Симу, који је отишао да прода последњи пар рубља, знаш од оног, што ми га је брат на пут спремио». — Беда, грозна беда мучи и њега и његове пријатеље и сталан је рефрен у њиховим писмима, да немају новца ни за поштарину, а они се свете тим, што презриво пљују, увек пљују на тај свет. Тако пише у другом писму из Београда: «Побегао сам из града и дуго, врло дуго стајао на савској ћуприји. Пљунуо сам на воду и мислим, да ли ће се и рибе да потрују од моје пљувачке». Два, три писма говоре о заједничкој несретној судбини и неприликама, којима се Вукосава излазе у кући, идући у школу и студирајући против воље преког и тиранског родитеља. О Вукосави је говорио топло и нежно, но увек је избегавао разговор, када сам наваљивао да ме упуту у суштину њиховог односа. После рата, кадата видех Вукосаву први пут, питао сам је о Гавриловој љубави, а она ми рече меланхолично: «Једаред у сред разговора неочекивано и без увода један пољубац кратак и тврд. И много пута узимао је моју руку и стезао крвнички, док нисам крикнула од бола, а тада би се угасио пламен у његовим очима и попустио стисак». У то доба половином 1913. није ни помишљао на личност Фрање Фердинанда, али је постајао све усамљенији и сужавао круг оних, са којима је друговао. Није више ни посећивао личности и друштва, која су била приступачна босанским избеглицама. Били су то у првом плану професори Живојин Дачић и Миле Павловић, који су нас засипали националистичким броширама и

проповедима ситног културног рада, затим бивши конзул Куртовић, чији је дом за Босанце био увек отворен, па Коло Српских Сестара знано по свом хуманом и просветном раду у неослобођеним крајевима.

**Хрватска Фукара пљачка српске
домове после атентата.**

Једнога јутра при црној кафи, читајући новине Принцип се наједаред трже и са изразом запрепашћења прочита: убијен руски цар. Скочисмо као наелектрисани и отесмо му новине из руку, да видимо детаље, но о тој вести не беше у листу ни трага. Гледајући нас иронично и помало чудновато рече нам, да је хтео само да види како на нас делује смрт једног суверена и сада је дубоко убеђен, да смо ми лажни револуционари. Дигао се је одмах љут и узрујан, док су неки од другова почели убедљиво да говоре о његовом лудилу. Кратко време иза тога, када смо са калимегданских клупа проматрали величанствену панораму Срема и Баната, он постаде говорљивији него обично. Он не верује више у покрете маса, које су мртве и бесвесне. Он не верује у способност и смелост водећих политичара Србије, да приведу крају ослобођење целог народа. Упоређивао их је са људима, који су

се не знајући сами како нашли у поседу великог блага и којима се чини невероватан успех балканских ратова, па су сретни да држе, што имају. По његовом мишљењу наша генерација неће доживети остварење идеала, али најбољи међу нама треба да спасу част свога покољења, искупљујући је са животом. Он се је већ решио, он ће да убије аустриског цара. Само такво велико дело, у стању је изазвати прогоне и муке наших маса у Босни, а само муке и невоље пробудиће успаване енергије и распламсати револуцију. Нисам га прекидао, нити му опонирао, јер сам му веровао. Почесмо говорити о техничким условима и могућностима, о потреби бољег упознавања језика и дужег живљења у Бечу, када Принцип узвикну са горчином: «Можда ће живот миропомазаног Божијег делегата спасити неколико стотина круна, које ми немамо». Јер нама је у то доба далеко лакше било ковати завере и спремати смрт најмоћнијим него набавити неколико златника. По тројица су се служила истим паром ципела, а код куће и сада моји чувају ђон од ципеле који смо Принцип и ја послали као дописницу без икаква текста родитељима, као илустрацију наших прилика.

У то доба дође у Београд Драгутин Мрас, а за њим и Владимир Гађиновић носећи у себи клицу смрти Фрање Фердинанда.

ТРИФКО ГРАБЕЖ

Цинизам код људи, који су пошли у смрт знак је пуног духовног тријумфа над инстинктом живота и дубоке идеолошке израђености. Сва три завереника, што се зарекоше на смрт Фердинандову, дали су класичне примере таквог цинизма. Када је Фердинанд дан пред смрти пролазио са тријумфалном ескортом кроз тадању Рудолфову улицу на једном тротару, где је маса света била ређа него иначе, стајао је Гаврило Принцип у друштву Милоша Ђурана и Николе Васића. У цепу му је већ тада био смртоносни браунинг. Док је ауто лагано клизио поред њега, он је дубоко и понизно скинуо шешир својој жртви. Охоли Хабзбурговац је благонаклоно махнуо руком, а када га је Васић, који није знао за атентат, упитао што се тако сервилно клања, одговорио му је библиском изреком: дај цару царско. Чабриновић је час пре атентата учтиво молио полицајце, да му покажу аутомобил надвојводе, кога живо жели да види. Цинизам сличне врсте помешан после са сентименталношћу стао је главе атентатора Трифка Грабежа.

Дан по атентату, седећи код своје куће у селу Прачи, чекао сам ноћ, да ме поуздани људи преко непроходних планина пребаце до црногорске границе. Тада је Аустрија већ била изгубила разум. Нечија узбуђена фантазија била је пронела вест, како су атентатори разбили тамницу, побили страже и јуре аутомобилима према граници. И ако је тренутни телефонски разговор могао из Сарајева демантовати ту вест, официри нашег малог гарнизона истерали су чету, да преко цесте ваља велике греде, док је један вод копао вучију јаму иза греда. Одох на станицу, да видим шта је са Грабежом, са ким сам се требао тај дан састати. Забринух се, када видех, да је већ поседнута војском и жандармеријом. Грабеж је, кога под мукама још нису били одали атентатори, требао да возом крене тобоже на излет за гранични град Вишеград, па да на мојој станици изађе и побегне планином. Са њим је била и његова пријатељица, лепа и интелигентна госпођица Лалићева. Када стиже воз, један официр пође, да легитимише путнике, премда је то и на претходној станици било учињено. Трифко изађе из воза ведар и насмејан. Разговарасмо весело, када се Трифко обазре на зандарма, који нас је по свој прилици прислушкивао и упита најнаивнијим гласом показујући на велику црну заставу на станичној згради; А јелте, молим вас, ко је то умро! Узевши

војнички став мирно, жандарм наброја све на памет научене титуле погинулог кнеза, па нас погледа са индигнацијом, што не знамо за тај велики догађај. Можда је у тврдој жандармској лубањи ипак нешто синило поводом овог питања, јер када те ноћи хтедосмо оставити кућу, она је са четири стране била начичкана бајонетама. Касније сам сазнао, да за то није било стигло никакво наређење из Сарајева. Своју иронију платио је Трифко смрћу.

Био је висок блед младић, начетих груди и дубоко црних, сетних очију. Најкарактеристичније биле су на његовој физиогномији црне тешке и густе обрве и бујна коса. Да би поантирао тај свој маркантни израз пустио је и и јаке црне бркове. Обучен увек у црно, са црном краватом, као свештеник идеје за коју се је спремао умрети отскакао је од осталих распојасаних и неуредних другова и бивао увек делегиран за мисије, где је требало репрезентирати; он је увек добивао грош више него сви остали, за стара одела која смо продавали Јеврејима у Александровој улици. Био је син скромног и ваљаног сеоског свештеника и код куће добио најидеалније васпитање. Остао је до смрти нежан и фин, једини је од свих уносио у свој груби револуционарни позив чисте романтике, једини је поред завета имао смисла и осећаја за веру у чистоту и узвишеност љубави. Занимљиво је, да је он на процесу изјавио како је религиозан. Као и Мрас, о коме ћу касније говорити, страшно је волео музику. Био је невероватно поносан. То ће најбоље илустрирати факат, да ми је стално са тугом и резигнацијом говорио, како му његова наклоност грудобољи квари све илузије. Он је, несретан, страховао, да се после дела, који би извршио, не би рекло, да га је извршио болесни очајник, а не свесни мисионар. Његов менталитет најбоље ћу приказати, ако испричам нас сусрет после атентата. Сјајне му оћи биле су замагљене, а туберкулозно руменило ишчезло са лица, када ми рече промукло: Мени није успело! Говорио је грозничаво и испрекидано. О малом детету, што је радознало пужући уз мајчина рамена хтело да види цара. О густим редовима наших старица, што су сваки час потискивале кордон полиције, да доживе можда једину сензацију у свом животу. Причао је, како су укочена и запањена остала та лица, када се је по повијању редова и хуктању аутомобила осетио његов долазак. Триша је за час видео сву ту масу растргану и искрвављену, видео је у локвама крви њихова бедно одевена тела у прашини. А у то је са презривим изразом на лицу прошао у бесомучном

темпу последњи велики Хабзбург. Његово лице, на ком су била исписана сва насиља и злочини његове крви, отрезнило га је. Грчевито стрежући бомбу у капуту појурио је на мост код Конака куда се је требао вратити надвојвода. Припијен уз камену балустраду чекао је на истом месту, са кога су пар година раније одјекнули метци Жерајићеви. Али место царског Фердинанда ауто је поред завереника провезао два крвава леша. Грабеж је бацио оружје и пошао кући.

Те ноћи код мене било је ипак могућности, да се триком пробијемо кроз жандармски кордон и дохватимо планине. Али Триша није хтео, јер његова пратилица није могла да издржи ни тај покушај, ни пут кроз планину. Залуд су била и њена преклињања и молбе мојих родитеља, он је животом плаћао своје витештво. Њезин плач је угушивао веселим причама из нашег београдског живота и вежбао унапред свој обранбени говор, који је имао да буде оптужба Монархије пред Европом. За потоње нараштаје оставио је Грабеж срећом један историјски докуменат, најбоље сведочанство наших тадањих стремљења и расположења. После пресуде успео је да преко једног обичног деликвента дотури своје седом оцу писмо из тамнице. Старац га је цело време рата чувао у постави своје свештеничке капе, да га добијем после ослобођења.

Писмо гласи:

Драги тата!

У најкраћим цртама, да ти опишем, шта се је са мном збило, пошто су ме са Пали отерали у затвор. Претрпео сам ја и моји другови толико мука, колико је звезда на небу, како вели Овидије. Када су ме са Драгом везана дотерали предадоше ме у полицијски затвор. Ту смо се растали и мене су до пола ноћи испитивали владин повереник Герде и барон Колаш. Испитивали су ме укрштавајући разна питања. Кад им упркос свему не хтедох ништа признати предадоше ме у зелену собу мађарским шпијонима. Мучења су била ужасна. Стезали су ми грудни кош неком наурочитом машином, од које сам страшне болове трпео. Мучење на бурету било је још горе. Буре је било напуњено ситним циментом, а ја сам морао клечати на рубу бурета. Но како је било немогуће одржати равнотежу често сам падао, прашина би ме

гушила, а они би ме са леђа тукли све дотле, док се не бих онесвестио. Под дојмом тих мука пренео бих се у неки сан и кад би ме ударцима пробудили спремни још увек на нова мучења, ја једног ошамарих. После тога било је још страшније, волео бих да су ме убили. Све то није било доста, него су хушкали на ме полициске псе, да ме уједају. Највећи гнев је показивао неки Муслиман, који ме је толико мучио, да то не могу ни да опишем. После три дана мучења одведоше ме у војни затвор, где ме суочише са Принципом. Пошто ни тада не хтедох ништа да признам, Принцип ми рече: Триша, на жалост, све је откривено, немој да те муче и при том плуну на Данила Илића, који се у соби налазио: Уништи ово писмо, да се истрага не би опет повела, јер ми је ипак пошло за руком, да сачувам једну особу. На месту где сам ја био одређен за атентат, нисам могао извршити, јер би настрадало много недужног света. Али главно је, да је ствар свршена и да је нестало оног, који би српском народу много зла нанео. Чуо си да сам ја осуђен на двадесет година, али то није ништа, јер нас смо се тројица и иначе заверили дати животе за добро Босне и Србије. Једино ме боле, што ћете ви и даица Гавро претрпети ради мене. Нема места плачу и жалости за мном. Слобода ће вас стати много жртава, али ћете после живети. Не чудите се, што пишем с брда с дола, јер пазим, да ме стража не примети.

Много све поздравља Триша.

Ето то је карактер Грабежов, који идући у сусрет лаганој мученичкој смрти пати што родитељи страдају због њега и весели се, да је ипак спасао једнога човека. Но то писмо поред личних момената непроцењив је докуменат за правилну историју атентата. Постоји легенда, којом су се служили сви његови дотадањи историчари, да је конце завере под мукама издао Недељко Чабриновић, док су правог кривца Илића величали као најсавеснијег завереника, и ако после смрти Чабриновићеве, његов друг Грабеж враћа му част.

Трифко Грабеж, најидеалнији атентарор, вољом субдине најтрагичније је прошао. Његова лична жртва није била довољно искупљена, његов седи и честити родитељ био је један од најтежих мученика током целог рата.

НЕДЕЉКО ЧАБРИНОВИЋ

Ако човек извесно зна, да ће умрети, његова последња дела у животу су најспособнија, да илуструју његов карактер и суштину. Са цианкалијем и бомбом у цепу 27 јуна 1914 Недељко Чабриновић је знао, да је то његов последњи дан. Но то је уједно био први дан, да је вечно оскудни и гладни револуционар имао сувишна новца. Њему, који се је одрицао ручка, да купи чисту крагну или неку социјалистичку броширу остало је последњи дан живота у цепу дванаест круна. Шта да почне са њима! После дугог размишљања Недељко је купио по пет круна цвећа својој сестри и својој пријатељици. У тој гести је читав Недељко Чабриновић!

Недељко је био политички најизрађенији од свих завереника. Он је играо снажну улогу у социјалистичкој странци, док се није завадио са вођама, чију је себичност погледао. Држао је предавања и конференције, ишао на скупштине, организовао прогоне страјкбрехера и писао у партијској штампи. Касније дегутиран опортунизмом вођа почиње у покрету жестоку акцију против њих, која се сврсава његовим искључењем из партије и проглашењем бојкота над њим. Не треба заборавити да је он био израђен терориста, када је ушао у заверу, те да је једини располагао аргументацијом за насилну акцију.

Био је типичан примерак радничког агитатора из предратног доба. Дуге косе и разголићеног врата, готово увек са цветом у запућку, са карактеристичним широким и наметљивим покретима самоука интелектуалца, који и себе и друге хоће да убеди колико су вредни. Необично бистар и равно томе амбициозан он је искористио свој типографски занат, да чита све до чега дође. Из те лектире не би се никада искристалисале контуре каквог било одређеног гледења на свет, да Недељко на себи није искусио неколико ситних тиранија препотентне господујуће класе. Његова осетљива, по мало женска душа није могла никада заборавити те незаслужене увреде. Увек ми је са огорчењем причао, како су га, као седамнаестогодишњег младића избацили после неке забаве из веселог друштва у које га је довела девојка са којом се те вечери забалао.

Касније, а нарочито после краха са партијом, своју мржњу на владајуће појачао је у бучним лучким кремама Трста дружећи се са вечно бунтовним

матрозима. Из тих дана датирају и његова анархистичка расположења. Знао је готово на изуст полемичку литературу радничке класе и настојао увек, да дискусију скрене на питања из те области, како би тријумфовао над нама, што смо «глупим случајем и незаслуженим новцем својих родитеља куповали школско образовање», како је то он обичавао говорити.

Тамница Тересиано где су умрли атентатори.

Има му тек шестнаест година, када се не одушевљава само идеологијом социјализма, него жигоше све тамне стране његове бирократије и водства. У рукама су ми његова писма писана Андреји Љубојевићу године 1911; нико из њих не би слутио, како је млад њихов аутор. Недељко пише: «Био сам у Новом Саду очекујући новац од сестре, па нема. Тужим се на израбљивање од наших социјалиста. Нисам ја узалуд рекао, да треба велика метла да почисти све ђубре. Вицедиректор болесничке благајне у Пешти диже без икаква рада 1000 круна месечно. Покрет око овдашње «Слободе» једина је група, која никога не штети... Болесничке благајне су камен сметње развићу покрета. Ја сам још тврђег уверења него што сам био. Увек сам био доследан Вукићевићу, па макар њега не било уза ме. Зато су ме и прогонили, али видим, да сам био на правом путу. Има сметља, има... Доћи ћу скоро у Сарајево, пошто новаца немам путоваћу пешке». У једном другом писму још је јаснији и енергичнији. У њему описује, како путује за Сарајево: «У Новом Саду сам продао кабаницу за пет круна, а све остало одело за 3 круне. Платио

сам пут до Илока, а из Илока пешице за Шид. На најнужније сам потребе до данас потрошио 3 К. Још имам 5 круна и 10 филира. Филире ћу дати за марке, али како да купим коверт, када 5 К чувам да у суботу купим гаће и кошуљу. Књиге сам све поклонио Јанковићу и Вукићевићу, да се не љуте што су ми платили кост и квартир. Нигде не могу добити никаквих новина. Седим целе дане без занимања и размишљајем о сврси живота. Није човек срећан као сам... Видео сам овде социјалистичку штампарију и веома сам се обрадовао када сам видео црвену кућу са барјаком, облепљену изборним плакатима. Али... О заблуде... Дошло је разочарање... Ово није страначка него деоничарска штампарија и тргнуо сам се, када сам чуо, да се у тој «социјалистичкој» штампарији ради девет сати. Ја мислим да је највећи безобразлук од Кораћа и другова што се ова штампарија називље социјалистичком и што су јој дали име «Право Народа». Безобразно је од њих, када траже од шегрта да долазе у пет сати ујутро, па да ради до вечери — бадава. Нигде тебе Нови Саде!

Како ти! Како Крапоткин, Клара Ћеткин, Масарик и други?

А шта ради онај уображени Прњавчевић? Јеси ли се обрачунао босански?

Здраво!

Недељко Чабриновић».

Из Београда пише: «Ја сам овде у грозним приликама, да не могу ни да се леба наједом. Радим за десет динара недељно, а од тог ни живети ни умрети».

Из писма у писмо наставља се историја самог себи остављеног сиротог младића, који тражи срећу и правду, у својој невољи мисли на друге, плаћа ручак Марксовим и Масариковим списима, или не једе, да би се чисто обукао. Према расположењима писма адресује једанпут «другу», а други пут «грађанину». Обилази пешке све југословенске провинције сусрећући свугде исту невољу и неправду и израђујући у себи одлуку, да треба рушити све то, што тишти и мори недужне.

Фердинанд полази у смрт.

Из доба његове социјалистичке пропагандистичке активности сачувана нам је успомена о састанку револуционара и анархиста са најдостојнијим и најубеђенијим идеологом старог сталешког поретка. Пред рат је живео у Сарајеву учен и мистериозан језуита Патер Пунтигам. Говорило се је, да је у интимним везама са бечким двором, а имао је титулу царског саветника. Био је то један од калуђера дипломата, што су кроз векове били најуспешнији претставници Ватикана и католичких Величанстава. У Сарајеву је играо незваничну, али моћну улогу и био душа сваке католичке акције. На једној од скупштина католичке клерикалне омладине, које су биле јавне и имале полемички карактер обреше се и Недељко Чабриновић и његов друг Андреја Љубојевић. После излагања Патера Пунтигама и других говорника, која су била уперена против социјалистичке идеје, јавише се за реч оба млада социјалиста. Но ни један не успе довршити своја излагања, у дворани дође до узбуне и једино интервенција оца Пунтигама спасе их од тешких батина. Лукави језуита не само да их ослободи од масе, него их замоли за поновни састанак и касније је у свом стану натрпаном књигама дуго дискутовао претставник свете римске цркве, најмоћније организације света, са

малодобним непознатим бунтовником дуге косе, ужарених очију и пламена срца. Разговори нису довели до приближења али је Пунтигам ипак говорио Љубојевићу, како ће Недељко постати славан човек. Није се преварио.

Сирово леп имао је Чабриновић много успеха код примитивнијих девојака, но он се је забављао са њима негујући увек успомену на покојну сестру свог друга атентатора. Другови су га сматрали позером, па су томе приписивали и његову загробну љубав, но мислим да су се варали. Он је био много способан за велике емоције и осећајнији од свих нас. Као и мистични Драгутин Мрас, он је од своје бедне радничке зараде издржавао и помагао браћу и сетре занемарене од оца алхохолика. Био је много говорљив, што је код осталих његових другова, ћуталица, сазрелих пре времена, изгледало као неозбиљност. Темпераментни Недељко патио је због тога омаловажавања и најсимпатичнији ми је био, када је у јеку неког дубоко озбиљног или поверљивог разговора добио наступ здравог, варварског смеха. Затварајући уста рукама, он је скоком бежао из собе праћен мрачним предбацивањем, а иза залупљених врата звонио је младеначки смех, што је волео живот и није хтео ни да чује за неку жртву, или умирање. Тај дуплицитет његовог карактера учинио му је све догађаје тежим и фаталнијим. А поврх свега, као круна страдања, мучила га је ужасна легенда, никад непотврђена, да је његов отац наводно агент окупаторске владе. Чим би се повео разговор о неком антиаустријском плану, он нам се је дубоко уносио у очи, целим својим бићем тражио је, да ли ће у нама прочитати неку сумњу у његову исправност, изгледао је као уплашена и притешњена звер, што очекује смртни ударац. Сурови Принцип, који је био рођен за терористу и револуционара имао је немилосрдан и тврд систем васпитања за борбу и често је отворено наглашавао своје сумње у способност Чабриновићеву за озбиљну акцију. Чабриновић је плакао у таквим моментима, но Принцип му је у души поклањао пуну веру, јер га је упутио пре себе у Сарајево, задржавајући себи и Грабежу пренос оружја. Балкански ратови пробудише у њему успавани национализам, па се труди, да те осећаје доведе у склад са својом социјалистичком идеологијом. Социјалистима, друговима пише, да Србија ради у њиховом интересу, јер удара на старе легитимистичке монархије, инкарнације старог поретка, а пријатељу Бори Јефтићу, националисти, пише, «да су сви ти социјалисти у души добри Срби». Хвата везе са швицарском

емиграцијом, суделује у босанским завереничким кружоцима и долази у Београд, где налази посла у државној штампарији. Билијари са Принципом, коцка се са комитама, јури раднице по парковима, а када се опије дискутује до бесконачности и држи читава револуционарна предавања случајној публици по каванама нашега квадрата. Више и гласније од свих он тражи, да се што пре приступа акцији. У домену његових планова спада и формирање комитских чета, које би по македонском примеру крстариле по окупираним од Аустрије провинцијама, као некада по Турској, заштићавале национални елеменат и кажњавале силазећи могућности спасења живота. Ћутљиви и мрачни Принцип осмејкивао би се цинички, примећујући, како је његова другарица, Чабриновићева сестра Вукосава, пуно револуционарнија од брата. По који пут нестајало би га више дана, тада је или много и болесно брзо читао, или свршавао своју дугу и опширну кореспонденцију, или писао песме. Њих сва тројица, што запрепастише свет, имали су ту велику слабост. Принцип, што није ни писнуо на најстрашнијим мукама, што је био спреман ударити на свет, дрхтао је од страха као дете, када је донео Драгутину Мрасу своју песму, о неким ружама, што дубоко на морском дну цветају за његову драгу. Меланхолични Грабеж писао је духовите епиграме на поједине другове, а Чабриновић би после тих вишедневних лутања обично вадио из џепа неке исписане папириће и спремао се, да их чита. Сви су наваљивали на њега да почне, да би га умирили правили су озбиљна лица, а Недељко би их неповерљиво погледао, растворио папире и стао. На крају би се све тако свршило, да је Чабриновић не прочитавши стихове, исцепао листиће до невидљивости. Својим литерарним претензијама остао је веран до краја живота. У тамници исчекујући пресуду, он је покренуо лист «Бомба», који је сваки дан писао кашиком на дну своје лимене шалице, у којој је примао храну. Како су посуде случајем сваки дан другом допадале, лист је имао доста читаоца...

Недељко Чабриновић, што се је смејао, пошто је бацио бомбу. Недељко Чабриновић, који је у сузама говорио своју завршну одбрану пред судом, што је хтејући да искуша своју храброст потезао ножем на опробане комите и ноћу ишао уз зидове кућа у страху од нечег непознатог и неизвесног имао је тежу мисију од својих другова, јер је пре свега требао да победи себе. Он ју је часно извршио. Оцу није могао никада опростити ни грубост према деци, ни

индиферентност према своме завету, но он се је толико израдио пред атентат, да је заборавио и свој темпераменат и мржњу, па се је помирио са њим. О његовом делу ћемо говорити, а његов портрет ћу завршити цитатом из његовог писма, које у оригиналу чува Др. Черовић, бивши царски дворски саветник у Бечу. Тај цитат гласи: «Са оцем сам једним писмом прекинуо све. А он се јуначки свети на јадној мајци и деци. Старија је сестра побегла у Карловац од његовог зла.. Па спремам и матери новаца кријући, јер он проћерда све. Колико ми те породичне прилике брига задају! Због њих и ја морам трпети оскудицу. Због тога није искључено, да једног дана осванем тамо, као што није искључено, да бих могао задавити оца. Бога ми!» Ја сам дуго размишљао о површној оптужби против његова оца, када га други дан по атентату нађох у ћелији, где мене убацише. Био је старац испребијан и утучен. Плакао је горко и оплакивао себе и сина.

ЗАЧЕТНИЦИ ДЕЛА.

Драгутин Мрас и Владимир Гађиновић

Првих дана рата једној од српских војних јединица пријавио се као добровољац плав младић племенитог профила, метално плаве косе, хладног, оштрог погледа. Са бразготином на лицу личио је на витезове нордијских легенди и да није било нечег дубоко мисаоног на његовом лицу, физиономија би му могла служити као класичан узорак за чланове ексклузивних буршевских организација на старим немачким универзитетима. Уведен у спискове као словеначки редов добровољац Драгутин Мрас, младић је трећи дан узео учешћа у једном јуришу. Кад је јуриш дошао у критичну фазу, он на десет метара од митраљеза искочи из провизорног заклона и тучен рафалима појури непријатељу. Погођен са осамнаест метака погинуо је на месту. Командир по дужности извести претпостављене о лепом подвигу, а најтоплији српски ратни песник Милосав Јелић посвети дирљив сонет непознатом хероју из Словеније. Нико у Србији није знао, да је јунак идентичан са сарајевским Србином студентом Драгом Мрасом, једним од најважнијих чиниоца у припреми атентата на Франца Фердинанда. Он је остао тајанствен и у смрти. Аустрија, која је загазила у рат ради изручења Танкосића и Цигановића није ни знала за свога далеко опаснијег поданика.

Оптужене воде на суђење.

Био нам је у Сарајеву неприкосновен ауторитет у свима питањима духа. Живео је у малој собици претрпаној књигама и рукописима, у којој је почасни угао био посвећен његовој драгој виолини. За нас је увек био празник, када смо улазили у то његово светиште. Причао нам је о Сведенборгу и Месмеру и у својој способности, да импровизирајући на виолини учини душу приступачном за пуно интензивније разумевање окултног и необјашњеног у нама и око нас. Преводио је Шопенхауера и Канта, да би исте вечери сео за сто ради писања неке јефтине сензационалне новеле, која доноси хонорар од дневне штампе. Тада је од ревија у Сарајеву једини муслимански лист «Гајрет» располагао новцем за хонораре, а уређивао га је симпатични бохем Авдо Сумбул, који је касније поред мене умро као заточеник у арадској тврђави. Сумбул је био добронамеран, али је морао водити рачуна о расположењима муслиманског елемента и зато првенствено фаворизирати муслиманске писце. Зато су Мрасове песме и приче излазиле у «Гајрету» под десет разних турских имена. Писао је и давао инструкције и тим путем студирао и издржавао још поред тога своје сестрице, оставши без оца и мајке. Не бих смео рећи, да је тај високо култивирани и по мало скептични младић био ватрени члан револуционарних организација толико из чистог националистичког убеђења, колико из жеље за тражењем опасности и из мржње на конвенционалну и фосилну Аустрију. Он је волео борбу ради борбе и за оно, што је сматрао праведним борио би се са једнаким еланом и у редовима египатских устаника. Споменуо сам његову неприкосновену арбитражу у литерарним питањима, но исто тако био је невероватан његов утицај и у другим; једна његова малициозна примедба на рачун Принципове тоалете била је довољна, да тврдог Гаврила отера кући на преоблачење. Често га је нестајало по више дана или недеља, да примите његову карту од некуда из иностранства. Ја чврсто верујем, да је он и независно од Гаћиновића одржавао револуционарне везе са међународним револуционарним организацијама. Када смо га испитивали о његовим путовањима, он је одговарао са тајанственим осмехом: Ја сам велики војсковођа! Са Гаћиновићем се је упознао у Сарајеву, а на изричити захтев Владимирова, кога су одушевили Мрасови литерарни радови. Гаћиновић се није варао ни у процени Мрасовог литерарног талента, јер ја и сада верујем, да је био у том погледу јачи од целе своје генерације. После је Владимир свраћао и у чувени собичак Мрасов и у најужем кругу проповедао култ

директне акције.. Њих оба мрзели су такозвани ситни рад и карикирали га сваком приликом. И нека романтична нота била је заједничка обојици револуционара. Мрас је дивно певао и ја сам једаред затекао Гађиновића у Мрасовом стану, како наслоњен на сто, притисчући чело обема рукама слуша неку сетну старосрбијанску мелодију Драгутинову. Касније су њихови односи постали још приснији; готово је Гаврило, који је обожавао Гађиновића, постао љубоморан на Мраса. Извесно знам, да је Мрас једаред путовао у Беч на позив Гађиновићев и то са путницом, коју му је овај спремио. Гађиновић је такођер прво Драгутину Мрасу саопштио да Фердинад треба бити прва мета осветничке акције, а Мрас је касније упутио у ствар Принципа. Чабриновић је деловао самостално и посебно, па само касније координирао акцију са њиховом, а Грабежа је Гаврило посветио у ствар.

Чланови Младе Босне у Арадској тамници

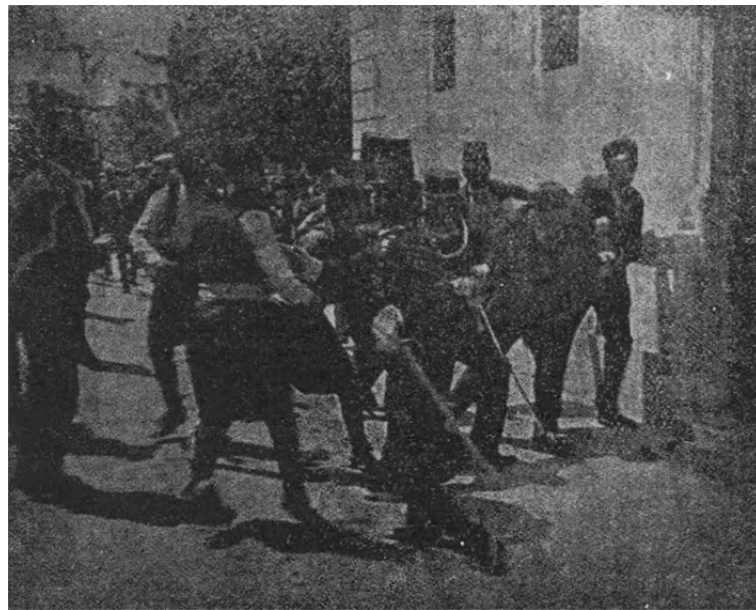
Стоје : пок. Др. Тодоровић, пок. Сушић, Палавестра, пок. Васић.

Седе : Др. Тупањанин, пок. др. Кочевећ, пок. Јово Варагић, Сошић и Доброслав Јевђевић

Једнога дана рано у јутро он ме изненади у мом београдском стану, баш при доручку и запита за Принципа. Гаврило, који је пре становао у соби са мношћом и Палавестром био је преселио код Грабежа. Пођох са њим до њиховог стана и тој посети захваљујем једну од најтрајнијих импресија, која никада

неће ишчезнути из мога сећања. Нашли смо их у једном кревету, како су увек спавали. Две чупаве, насмејане младићске главе радосно нас поздравише. А тада Принцип са изразом свечане комичне озбиљности завуче руку под покривач и лагано, врло лагано поче да је извлачи, док се не помоли у длакавој руци чврсто стиснута ручна граната. Наш пријатељ студент емигрант, муслиман из Босне, иначе четник Ђулага Буковац био му је позајмио још поодавно једну бомбу и он нам поче да прича, како је спавање са њом далеко погодније за образовање воље од тада популарних дела Жил Пајоа. Драгутин Мрас је одмах прешао на ствар својим хладним одмереним тоном. Он им јавља, да је Гаћиновић у Београду и да је већ са њим разговарао о стварима акције. Гаћиновић ради у истом правцу код пријатеља у Сарајеву и код студентских организација у Бечу. Он бодри и соколи, саветује и помаже. Неуморан је као мисао. Прошлог месеца држао је поверљиве састанке у Тулузи, говорио на конференцији револуционара у Бечу, држао предавање у сарајевском кружоку и тражио згодне људе у Мостару. Гаћиновић има одличних пријатеља и међу незадовољницима са званичном политиком у Србији. А ти су људи моћнији, него се мисли. Коначно рече покојни Драгутин Мрас, да више није потребно да се Принцип, нити ико други виђа са Гаћиновићем, који је уверен, да је мисао код људи, којима он верује, сазрела. Ја ни сад нисам начисто, што је великом конспиратору Гаћиновићу ово требало. Да ли је он тада уопште долазио у Београд, или је само то преко Мраса лансирао, да ли је апсолутно веровао Принципу, или је то било психолошко испитивање, нећу никада моћи протумачити. А затим поче Мрас набрајати личности, које се имају маћи у Аустро-Угарској, као протагонисте њене агресивности и тиранства. Он је скандирао лагано, као да чита смртну осуду: Фердинанд, Тиса, Конрад. — Принцип не одговори ни речи, него се само згледа са Грабежом. Касније сам сазнао, да су они већ били учинили споразум са Чабриновићем и само отезали ствар око техничких припрема. А нешто касније и сарајевски кружок, који је деловао самостално, послао је био Чабриновићу исечак из новина, који је само јављао, да ће Фердинанд поводом маневра посетити Сарајево. Истог дана нестало је Мраса из Београда, отишао је нечујно, како је и дошао. Ја га нисам никада више видео у животу. Да није дошло до рата, дубоко сам убеђен да би он гађао исто тако сигурно као и Принцип и не бих дао ништа за животе проscribeираних. У аналима истраге нема о њему готово ни помена;

революционари су добро чували своју тајну. Атентатори су рачунали на своју смрт, али нико од њих није никада ни у сну помишљао, да ће њихово дело изазвати међународне заплете и крвави светски рат. Оно је било само једно у низу догађаја, који су требали ослабити виталитет Аустрије и припремити духове за последњи чин; устанак њених поробљених народа. Касније су званични аустријски кругови употребили за своју тезу кривње званичне Србије факат, што су атентатори узимали отров и страсно чували тајну своје организације. А они су хтели да умру, како под тортуром не би можда издали другове, који су требали да продуже њихово дело.

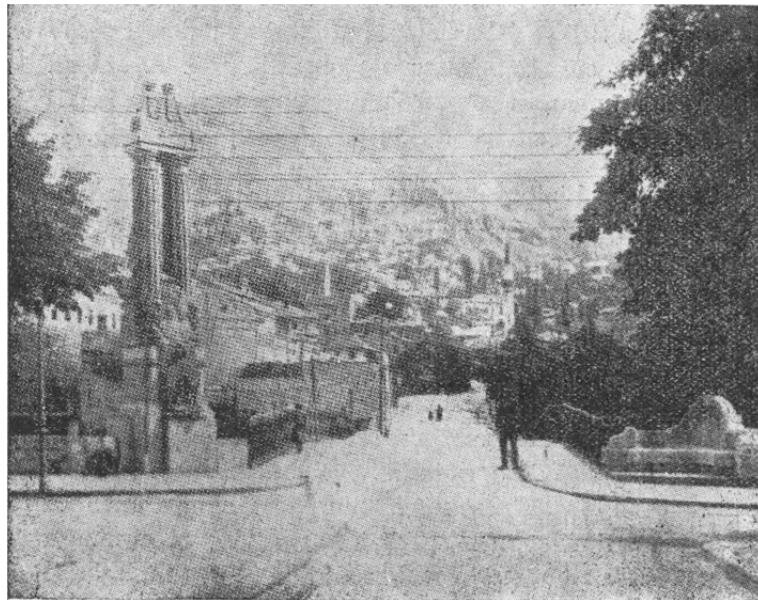
**Полиција, Хрвати и муслимански франковци хватају
Принципа после атентата**

Мрас је био несумњиво најинтимнији сарадник Владимира Гађиновића, ако се сме судити по његовим делима до последњег дана живота, можда и консеквентнији од њега. Волео је живот, али га је аристократски лежерно увек залагао за идеал. Никада нико није смео осетити, да то давање живота значи жртву, напротив, он је хтео да то претстави једном дубоком, да парадоксално кажем, животном радошћу. У великим револуционарним плановима, које је ковао са Гађиновићем минуциозно је водио рачуна о стилу и гести акције. Једаред је попустио Гађиновићу, када му је овај забранио да приведе у живот своју намеру, када је оно хтео да се са саборске галерије

сурва на поглавара Босне, али више никада. Мора, да му је било тешко што није са сарајевским друговима, јер он се није само храбро, борио, него свесно тражио смрт.

Гаћиновића више нисам никад видео. Његов живот у емиграцији био је шарен и пун доживљаја. Легионар, морнар, национални агитатор, филозоф и естет, револуционар и националиста, а терен акције Европа и Америка. Нешто пред своју смрт он је поновно поклањао социјалном у своме делању ону исту важност, као и у ватреним чланцима под аустриским јармом.

Потребно је проговорити неколико речи о мајору Танкосићу и Милану Цигановићу, којима је аустријски ултиматум дао светски публицитет. Цигановић је био једноставно ваљан комита, коме је Принципова намисао била један задатак раван свим другим, које је они или неко други од његових другова вршио у четничкој служби. Није мајор Танкосић нашао Принципа, него су се њему обратили његови четници износећи му Принципов захтев и намере. Принцип није требао потстрекача, него помагача за већ створену намеру.

Место где је пуцао Принцип.

За нас је већ одавно име војводино било знано и легендарно. На челу свог одреда он је крвљу убележио своје име на стотине гора и клисура Старе Србије и Маћедоније. Праведан и немилосрдан, први у борби, последњи на

узмаку, био је врховни и једини закон у свом одреду, који се је састојао претежно од Босанаца, Старосрбијанаца, и тек онда Шумадинаца. Клао је својом руком пљачкаше и кукавице, а делио последњи новчић са немоћним. Лезиве приче кружиле су о његовој окрутности према ухваћеним непријатељима, који су се огрешили о жене и децу. Оперисао је вазда на своју руку, па и у балканским ратовима није се много обазирао на наређења. Укидао је живот свом војнику, као што се откида цвет са стабљике, али није се наносио здравља и живота ни официр из других јединица, ако би дирнуо његовог или Вуковог четника. Био је видљиво расположен, када би му у часовима одмора босански четници уз гусле запевали народну песму о јунаку, који на питање, да ли се кога боји, одговара:

Бога мало, а цара ни мало.
За везира ни хабера немам,
А за пасу ко за дору свога.

Као што није видео Гађиновића, није Принцип хтео ни да се види са Танкосићем пре атентата и послао му је Грабежа на преговоре. Три сата пре нашег хапшења у Прачи, чекајући зору, ја сам и Грабеж прешли још једаред све то догађаје и он ми је нарочито испричао ствари, које су се десиле за време мог отсуства из Београда. «Када сам се вратио од куће са Пала у Београд, била ми је пуна глава од наваљивања Мехмедбашића и порука Голубића, да се убије Поглавар земље Потпорец. Оставио сам био Принципа са његовом идејом о царевом убиству, док је Гађиновић почео интензивно да приказује предности од убиства Фердинандова. Бојао сам се много растрганости акције и преурањених дела, која би све покварила, па ми је одлануло на души, када дознах по повратку од Гаврила, да је и он решио, да се најпре сврши са престолонаследником. Ми се одмах заверисмо, да то заједно учинимо». Грабеж је говорио лагано и епски опширно са монотонијом народног гуслара, не наглашујући, ни не истичући поједине ставове. Када се је одмарао, око куће се чуо у мртвој тишини бат поткованих ципела аустријских жандарма. «Гаврило ми исприча свој последњи састанак са Гађиновићем и његово одушевљење, што ће се уклонити Фердинанд. Неколико вечери касније док смо пили код Златног Буренцета, Чабриновић нам се повери, да је решио, да убије Фердинанда и показа нам исечак из

Хрвати руше српске радње по Сарајеву.

новина, који је добио из Сарајева, а у ком се говорило о надвојводином доласку у Босну. Ја сам се мало изненадио, када Гаврило одмах прихвати реч и отворено саопшти Чабриновићу, да нас двојица имамо исту намеру и да ће нам он бити добро дошао трећи друг. Касније су ми догађаји показали, да Принцип није никад погрешној личности поклањао своје поверење.

Међу четницима војвода није одскакао само храброшћу, него и културом и смислом за лепо. Када је букнуо рат са Аустријом, војвода је са својим одредом увек био на најекспониранијем месту. Штитећи отступање, буде тешко рањен од шрапнеле и четници га на леђима изнесу из борбе, да не би био заробљен. Неколико дана касније издахнуо је. По евакуацији Србије, Аустријанци му нађу гроб и откопају леш као најодвратнији мародери.

Припреме атентатора бивале су сваког дана интензивније и конкретније. Једне вечери донесоше им сандук од нетесаних дасака, сличан хиљадама оних, у којима регрути полазећи на дужност носе своју сиротињу. Време је журило, а Гађиновић је пожуривао да се акција координира са сарајевском. Требало је обавестити вођу сарајевског кружока Данила Илића. У то доба су

му и Гађиновић и Принцип слепо веровали, једини Грабеж није могао да се помири са његовом рибљом, загриженом физиономијом. Писали су о њему, да је идеолог и главни актер атентата, душа босанских заверника и њихова мисао. За љубав истине и оних што до смрти осташе доследни завету, треба оборити ту легенду. Илић није био никада прави револуционар, ни у смрти, ни у животу, Илић је једини немушки стао под вешала, Илић је једини без мука и тортуре одао заверу. Њега је Гађиновић набедио да је револуционар, цела трагедија његовог живота је у том, да није никада после имао кураже да разбије ту илузију и да каже: Људи, пустите ме на миру, нисам ја оно што ви мислите. А та вечна неодлучност му је донела вешала. Био је висок, блед младић, мршава лица и избачених личних костију. Крагна му је била необично висока, а главу је увек носио неприродно укочено. Пратио је револуционарну литературу, помало писао, али врло мало говорио. То ћутање му је и створило ореол сфинкса и конспиратора. Према младићима, који су веровали у њега и живо желели учествовати у раду био је незгодно поносан и подвлачио отстојање између себе и њих. Мени је и сада неразумљиво, како је Гађиновић задржао веру у њега, када је онако упропастио прву заверу против Потпорека, која је била њему поверена. Грабеж је сумњао и у њега и његов избор људи, било је часова када је сумњао и у његову верност. Но ваљало му се је јавити и атентатори му поручише, да је материјал припремљен. Чекали су се извештаји од Цигановића, којим ће им путем војвода омогућити излаз из Србије, јер њихов пртљаг није смео на очи ни српским, ни аустриским цариницима на познатим граничним прелазима. Живело се тих последњих дана у Београду идилично и без брига. Престала су старања о испитним роковима и о будућности. Живело се само у сновима о једном Дану. Иђли су често загрљени или уско приљубљени ноћу по слабо осветљеним београдским улицама, а када би их неко случајно додирнуо и мирно прошао, разуздани Недељко, вазда велико дете, погледао би сажално непознатог, као и касније пред атентат у Сарајеву и помислио: Јадник и не зна, са ким се вечерас састао. Грабеж је врло често писао својој пријатељици Лепосави, са којом је касније заједно покушао бегство, но та писма нису говорила ни о Делу, ни о љубави; он је описивао сјајни поглед, који се пружа са београдске цитаделе, Калемегдана. А дан поласка бивао је све близи.

Одисеја једног сандука са бомбама

Завереници су седели на палуби старог, спорог пароброда, који их је вукао уз Саву, а уз њих оружје у ком је лежала судбина Аустрије. Опроштај са Цигановићем био је срдчан, али миран и озбиљан. Цигановић је безброј пута гледао смрти у очи, а да би га узрујавала њихова намера, а они су хтели, да се покажу њему равни. — Цигановић је једини од директних завереника, који је преживео светски рат. Пошто је годинама био на својој позицији у бојној линији, он се после рата повукао у планине Старе Србије и посветио се земљорадњи. На неколико хектара земље обрађивао је стари конспиратор поврће и гајио живад размишљајући о давним временима све до своје смрти.

Вељко Чубриловић обешен у Сарајеву

На три недеље пред атентат посетио ме је Принцип у Прачи дошавши од братове куће из Хацића. Казивао ми је, да му је најстрашније моменте у целој организацији атентата приредио један српски жандарм, који се са њим упустио у разговор на броду, који их је носио у Шабац. Принцип није уопште трпео жандарме без обзира на националну њихову припадност, а сад је, сумњајући да га прате, морао са најљубазнијим лицем да слуша његова

излагања о величини жандармског позива. Његов гнев појачавао је још Чабриновић, што је увек неким нарочитим интересовањем и питањима задржавао андарма, кад је хтео, да оде и до других путника. Говорио ми је, да је долазио у искушење да на обојицу сручи цео пакет са бомбама, док је Чабриновић уживао у његовој љутњи. Газећи плитке рукаве реке, идући чамцем и пешице, на сеоским таљигама и колима они су се два дана и ноћи пробијали, док нису уморни, блатни и поцепани стигли у Тузлу. На путу је више пута долазило до нужде, да се помагачима открију намере тајанствених путника, али нико није помишљао на издају. Ни сироти рибари, скелеције и кријумчари, ни мали сеоски учитељ у Прибоју, ни богати трговци у Тузли, где су привремено сместили оружје. У свим тим напаћеним члановима понижених класа тињало је незадовољство и мржња према освајачу, сваки коме би се обратили атентатори, помогао би их. Недељама после тога ишао је у тихим крчмама или кућним поселима у тим пограничним селима шапат од уста до уста о тројици тајанствених људи, који су пошли на обрачун са Аустријом, али нико није ни помишљао да о том обавести жандарме, чије су станице биле просто начичкане на сваких десетак километара пута у Босни. А мали сандук ишао је од руке до руке носећи смрт не само Фердинанду, него свакоме, кога се дотакне, као они уклетти талисмани из фараонских гробова. Погинуо је Танкосић, погинули људи који су довели атентаторе до границе по његовој препоруци. И Керовић и Чубриловић и Мишко Јовановић што су пратили атентаторе до Тузле и узимали у похрану судбоносно оружје саслушаше грозну пресуду смрти на вешалима. Последњи његов чувар, несретни Данило Илић, што је толико волео живот сигурно се је сетио проклетог сандучета, када му је крвник стегао омчу око врата.

У Тузли се нађоше Грабеж и Принцип са Чабриновићем, који се је био од њих одвојио на граници ради сигурности и кренуше возом за Сарајево. Сандук остаде код Мишка Јовановића са тим, да га преда оном, ко му покаже кутију цигарета оне врсте, коју је он пушио. Без икаквих сметња стигоше атентатори до Сарајева и разиђоше се својим кућама. Од доласка Фердинандова делиле су их само недеље. На неколико дана пред атентат посла Принцип Данила Илића у Тузлу по оружје. Тешко је сада испитивати мотиве појединих поступака завереника о којима немамо потврде, али са обзиром на оно што се је десило на процесу, јасно је, да је Принцип почео да

сумња у одлучност Илићеву и да га је слао изричито у намери, да га што чвршће веже за заверу. Иначе би оружје могао донети Јовановић и са пуно мање опасности. Из истог разлога настанио се је Принцип код Илића по дефинитивном прелазу у Сарајево пред атентат. Данило Илић оде у Тузлу где га Јовановић љубазно прими и дотури му пакет са сандучетом до воза; у Сарајеву га изнесе Илић из вагона и пешке однесе својој сиротињској кућици, где је под креветом остао све до предвечерја атентата. Улице, којима је пролазио већ су се чистиле и гладиле за дочек Хабсбурга.

Сељак са Дрине Неђо Керовић обешен у Сарајеву

Сарајевски Завереници

Као што смо на почетку наших написа поменули, поред самосталне завере Принципа и другова, поред многобројних појединаца, који су о атентату сањали, постојала је у Сарајеву друга организована група за извршење атентата. Она је никла из револуционарног кружока, који је као и многе друге основао Гађиновић и фаталним случајем поверено је њено водство Данилу Илићу. Кружок је бројао низ чланова, који нису били одређени ни за какво утврђено дело, нити су чак о њему били уопште извештени. Постојао је поред њега и други кружок, који је имао своје састанке у стану Драгутина Мраса, а и неки гимназисти из првих виших разреда имали су своје посебне организације и нису водили рачуна ни о чијим наредбама. Организација, коју је из кружока формирао Данило Илић по жељи Гађиновићевој за извршавање атентата, састојала се је у прво време искључиво од Илића и Мехмедбашића. Мехмедбашић је једини од атентатора, који је благодарећи свом муслиманском пореклу успео да побегне испред аустриске полиције и да се пребаци у Црну Гору. Пре убиства Фердинандовог поверили су му убиство поглавара, но он га није убио, јер му је вечно неодлучни Илић у последњем часу забранио извршење плана. Други актер био је сам вођа Данило Илић, који се је заклео у Швајцарској, да ће убити босанског земаљског шефа. Он је приступио том задатку са комичном прецизношћу. Проучавао је данима живот поглавара, његове сате устајања, шетње, инспекције, дане примања публике, службена путовања, куће у које залази, укратко испитијући сваки тренутак његовог живота. Када је упознао навике и кретање поглавара боље од његовог собара и његовог шефа кабинета, онда је одустао од акције. За заверу против Фердинанда почели су онда озбиљнији чланови кружока тражити нове извршиоце, остављајући пажљиво Илићу привидно водство. У тој групи људи од акције у кружоку треба пре свега истаћи Михаила Пусару и Тришића Николу, а затим новинара Варагића и Сошића. Први је пратио Принципа све док није испалио метак, а Варагић, који је касније као и Тришић делио са мном постељу у арадској тврђави озбиљне је припремао нацрте чланака, које ће објављивати после дела. Оба су били духовни потстрек за често малодушног Илића. Пусара је умро у тамници, а Варагић доживео највећу трагедију антиаустриског

революционара. Погинуо је у редовима њезине војске, гдје је силом послат на фронт са фаталном ознаком П. В. (политички сумњив).

Данило Илић почео је са прикупљањем атентатора. Водећи увек рачуна о својој сигурности он је одвише опрезно поступао са гледишта једног революционара. Као свог повереника узео је Лазара Ђукића, младог ђака учитељске школе са бледим пегавим лицем и широком лепршавом краватом. Сиромашан и вечно гладан дечко имао је литерарних претензија, читао је много и имитирајући свог Илића носио главу одвише високо. И она нота страха од смрти била му је заједничка са Илићем. Касније у гарнизонском затвору ја сам му слушао крике очајничке и продируће, што су ледили крв. Умро је у лудници пре свих атентатора. Затим су дошли Поповић и млади Чубриловић. Дивна, интелигентна и херојска деца, али само деца. Касније је Пусара причао, да је распоред атентатора установио Принцип и ништа више не сведочи о његовој грандиозној психолошкој снази. Сви Илићеве актери били су први на ударцу. Дошао је и Крањчевић, мој друг из школске клупе, једини Хрват католик директно умешан у заверу. Било би их и више, да Илић није био резервисан и да није увек понављао једно те исто. Један мој одличан друг понудио се је Илићу тих дана. Прво, што га је Илић упитао било је: Знаш ли ти, да успео или не успео, покушао или не покушао, мораш умрети! Немој мислити на тај начин и младић се повукао. Људи нису довољно вежбали са оружјем, које им је било намењено, нису добивали моралне потпоре у тешкој атмосфери пред атентат, па су се ипак на претресу држали боље од Илића. Била је у Сарајеву још једна револуционарна група, која се мора споменути. Њу су сачињавали искључиво литерати, фини култивирани духови, међу њима Видаковић, Андрић, Јефтић и Палавестра. Они су друговали и са Илићевом и Принциповом групом, одобравајући најефикаснију акцију. На директну акцију нити су претендовали, нити је то ко од њих тражио.

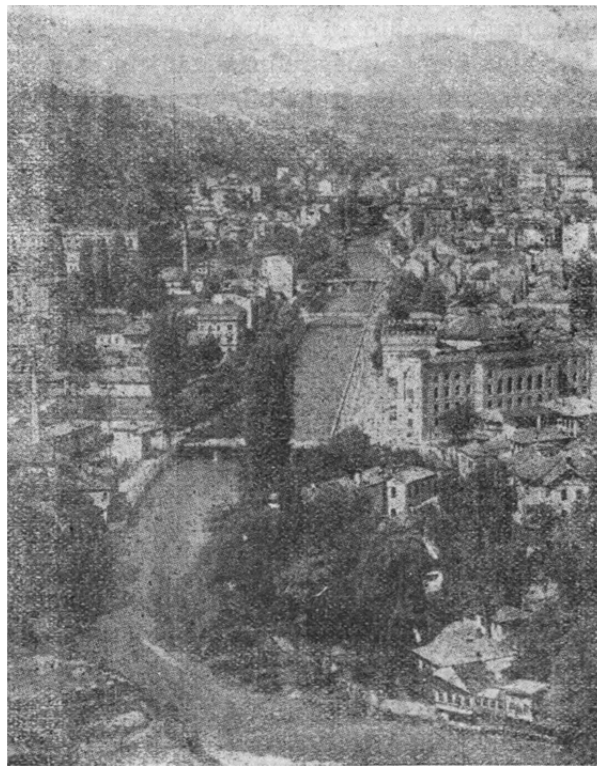
Извор који ће им прибавити смртоносно оружје био им је магловит и они су га могли наслућивати исто тако у Швајцарској, као и у четничким круговима у Београду.

Исчекивајући судбоносни дан младићи су пажљиво студирали школске задаће и припремали се за испите. Све им је изгледало као узвишена, помало

опасна игра. Не сме им се пребацити ни нешто мало романтике, јер је прошло много часова у стилизовању опроштајних писама и сањања, шта ће о њима «после» да мисли ова или она шипарица из града. А Данило Илић је ишао поносно, углачан и дотеран, уздигнуте главе дугом асфалтираном обалом Миљацке. Увек озбиљан и увек сам, како и доликује револуционару.

САРАЈЕВО

Сарајево из јула 1914. није било достојно своје херојске прошлости. Град, који је вековима ребелирао против османлијске власти преко својих племића, што су љубоморно чували сећање на историју «Босне Поносне», град, који се крваво властитим сретствима против воље турске империје опро аустријског окупацији, није могао издржати три деценија аустриске политике бича и зобнице. Аустрија га је замислила као отворену панораму њене стваралачке и културне мисије на Балкану. Седиште круте и централистичке администрације за целу земљу, огроман гарнизон и једна од њених најмоћнијих тврђава, Сарајево је било препуно официра и чиновника. Официри су живели животом ексклузивне касте којој ритус забрањује дружење са инфериорним урођеницима, проводили су време по касинама и

ноћним локалима наглашујући целим држањем став освајача. Њихова најбоља страна била им је непознавање политике и немешање у јавне ствари. Чиновнички кадар био је далеко проблематичнијег карактера и по свом пореклу и по способностима. Аустрија није имала колонија у које државе Западне Европе слаху баласт владајућих класа, па је Босна била осуђена, да

прима разне пропале баронске и аристократске синове, који су се онемогућили код куће коцкарским дуговима, двобојима, несталешким женидбама и сличним греховима. Угарска се такмичила љубоморно са Аустријом, да буде тачно по кључу заступана одговарајућим бројем својих питомаца, а та су господа онда долазила у Босну да у односу на домаће становништво обнове традиције својих насилних предака из Средњег Века. Њихови кругови формирали су касније ону крилатицу «*der dumme Bosniak*», коју сви органи администрације у свим приликама примењиваху на сво становништво. Она је била достојан пандан оној мађарској «*totember nem ember*» и страховито је болела нарочито национално свесну, интелигентну омладину. Осим тога елемента чиновништво је било рекрутовано другим својим делом из административних и жандармериских подофицира, који су суделовали код окупације, па касније у Босни начинили славну каријеру. За разлику од оних посрнутих аристократа, који су носили собом и своје националне традиције, они су били само црножути Аустријанци, додуше грубљи, али савеснији и поштенији од њих у односу на домаће становништво. Све је то било на незнатним местима проткано са којим домаћим сином, чије је напредовање било унапред ограничено. Аутохтоно грађанство, претежно муслиманско, али снажно заступљено и српским елементом изузевши два три процента интелигената и десетак процената периферијског грађанства, што је живело од земаљских производа, било је искључиво ситни трговчић и кућни занатлија. Оно се је све више каменило у зачараном кругу и опхода војне музике по градским трговима. Са сељаком носиоцем наше расне снаге и бунтовних предања Сарајево није имало никаквих идејних веза. Свакодневно силазило је на стотине тих несретника низ стрме и кршне падине сарајевских планина у његове асфалтоване улице. Без стаза и пролаза посртали су и ломили удове и они и њихови претоварени планински коњићи, што су сносили у царсију дрва и сено или сиромашне производе њива и торова. Било је додуше уз сваку сарајевску падину дивних сосеја са елегантним и смелим спиралама, али су оне биле намењене аустриским топовима, а не босанском сељаку. Српска национална чаршија била је груписана око оног дела Ћемалуше, где се налази стара српска црква. За њу је сељак имао важности једино у толико, колико му је могла бити купљена сирова коза или каца кајмака у пола цене, а по двоструке цене продата свећа воштаница, потребна за искупљење грехова на олтару неке од

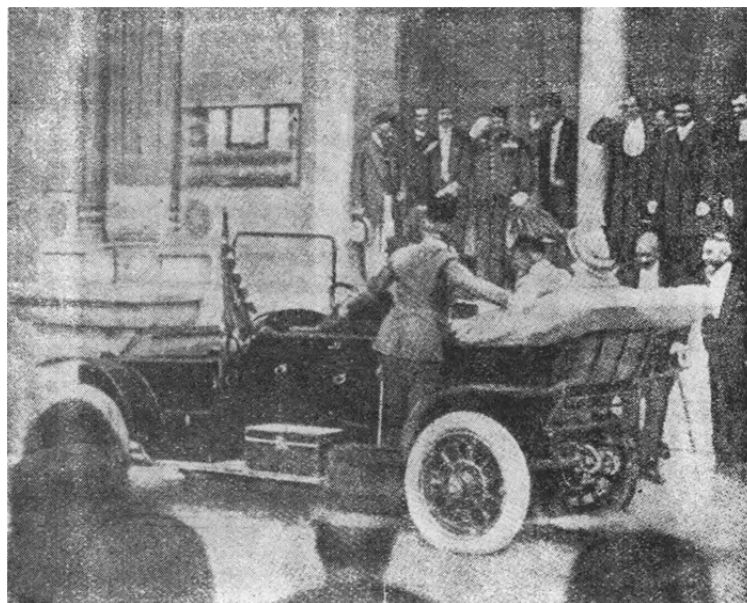
сарајевских цркава. Сељак је од њих узимао форинту дајући другу форинту интереса за једну сезону, а они су му као једину накнаду поверљиво шапутали, да је православни цар руски распитивао за главног газду у чаршији и да се не треба за веру бојати, коју су они тако сјајно одбранили у борби за аутономију. Уопште верска питања била су једина, о којима се са пристанком власти могло дискутовати. Босанци су се такмичили, ко ће више богомоља подићи. Доследна мисији апостолског величанства Аустрија је у тој борби помагала морално и материјално католички босански елеменат. Осим безбројних муслиманских џамија, Сарајево, је пред рат имало читав низ хришћанских цркава свих нианса, а у Бечу у кликтали, што се ствара нова клерикална кула у границама Монархије. Фердинанд дошавши у Босну остао је потпуно у стилу те црквене политике; није му ваљала ни једна од постојећих цркава и он је себи импровизирао нову на Илици за приватну употребу Царских Висости.

После Атентата Чабриновића воде у затвор.

Апатија крамара била је захватила и највећи део такозване интелигенције. Сарајево је одвише директно било везано бродском жељезницом са Бечом, извором синекура, титула, концесија и ордена, а да би било центар отпора босанских интелектуалаца. Ту часну мисију имала су места више заклоњена од удара, поносни Мостар и јуначка Бањалука, где је пре рата и речено и написано највише оног, чега се сада не треба стидети ни један национални

революционар. Док је образовани сталеж у Крајини делио са сељаком добро и зло, деца сарајевског т.зв. «бољег друштва» била у чланови најпатриотскијих аустријских друштава, адвокати полуслужбених индустрија, чланови управе владиних банака и државни добављачи. Чак ни пролетаријат није био подузетан и борбен, као у целој другој Босни. Са једне стране на челу му је било опортунистичко водство, а са друге град је пружао масу могућности привређивања. Окупатор је дизао огромне репрезентативне палаче, намењене пропаганди, суд, пошту, музеј и остале, које и сад служе на част Сарајеву.

После прве бомбе официри Својим телом стите Фердинанда

У таквој средини природно је да је револуционарни рад био подземан, а почивао на плећима оних најмлађих и најсиромашнијих, чији идеализам нису могле поколебати ни најсјајније материјалистичке перспективе, па и међу њима, свега је био један рођени Сарајлија. Били су они свет за себе, који је претежно живео ноћу. Седнице иза спуштених завеса у сиротињским ђачким собицама, ноћне академие на падини под Жутом Табијом или на гробу атентатора Жерајица, читање предавања и написа у башти на Бјелавама или Бендбаши, вечере богате од беле кафе и земичке код «Босне » или «Каира », где је било кредита, и ноћне седељке у Катића башти или код Семиза, ето целог плана кретања потоњих атентатора. А по дану у расутим редовима на каменој балустради дуж шеталишта на Миљацки или на клупама са друге стране реке, пореданим уздуж променаде тада новоимпровизираног парка.

Књиге би се могле написати пуне духа и ведрине састављене само од оних примедаба, што су их гладни а поносни завереници саопштавали један другом на рачун оних пролазника, који су престављали власт и моћ. Хомерски смех пратио би их, а у вече би се препричавале по собицама. Једна група са Ђукићем на челу, коју никада нико није видео да једе остајала би на тим клупама и преко ручка, називајући разговоре, који су јој у то време надомештавали ручак, симпозијонима. Било је увек весело и ведро, само никада разузданости. Печат смрти утиснут на многим челу није допуштао оргија. И када би количине вина попијене у zgodним часовима, када је неко имао новаца, биле несразмерне са снагом младића, експлозивност би се гасила после неке чежњиве песме старосрбијанских мотива о рањеном јунаку у непроходној планини или о стојичком подношењу мука херцеговачког јунака старца Вујадина. Алкохол је могао само да појача размишљање и да по неког натера на сентименталност. Вечно слабо трезни новинар и филозоф Дака Давидовић био је једини од старијих омиљен међу револуционарима. Једне вечери, кратко време пред атентат по изласку из кафане у предзорје лутало се по паланачким пустим улицама. У једној, разроватој због улепшавања града за дочек Фердинандов, Дака се оклизну о једну камену коцку и паде. Подиже се стојички мирно и посматрајући при слабом електричном светлу виновника свога пада, поче да филозофира: Наша је историја свугде забележена. Колико би знао приповедати овај камен страдања и радости људских! Зар сам ја могао предвидети, да ме он може стајати живота. И шта ће он још видети! А Принцип се је гласно и громко смејао.

ВИДОВДАН 1914

Прошла су била четири века откако је отомански освајач убио последњег босанског краља Степана Томашевића, пре него је Босна опет видела једног суверена у својој средини. Но Цара и Краља што је снагом силе постао наследник босанских владара није очекивала радост и одушевљење у земљи. Осамдесетогодишњег монарха Фрању Јосипа засипала је на целом путу отворена мржња православног елемента, фаталистичка резигнација муслиманских маса испољавала се је у немом посматрају, лицемерну радост истицали су упадљивао и неукусно само муслимански феудалци. Моћни католички клер подржаван из Беча и Ватикана успео је једино да фанатичном католичком становништву претстави апостолско величанство свецем, којем треба спремати процесије. Они што четири године касније прекинуше живот његовом наследнику престола, били су тада потпуна деца у средини гимназијских студија. Но ако су руке биле преслабе за дело, душа је могла да мрзи дубоко и бесконачно. Срамота анексије пекала је дечије душе, по зидовима и клупама исписивани су поклици против Аустрије, на благодарењима при државним празницима није нико учествовао упркос тешким казнама и сад је требало изненада увеличавати дочек носиоца туђинске тиранске власти. Полицијски апарат хтео је да дочек буде монструозан у сваком погледу, па је између осталог наређено управама школа, да образују огроман ђачки хор, који ће певати царевку. Требало је персифлирати то присилно одушевљење и мој друг Блажевић, који је касније пао као добровољац, пронађе сјајно сретство за остварење наше намере. Када је грмео хор од неколико стотина певача све је пазило на динамику мелодије, текст се није ни слушао, ни могао ћути. Место «Боже живи, чувај Боже Цара нашег и наш дом», могло се је сасвим лепо певати: «Доле, доле Аустрија, доле, доле за увек». То је био нови, Блажевић текст царевке и ми га одушевљено усвојисмо. Када се је свечаног дана моћна царска свита у злату и бриљантима растапала од задовољства слушајући из уста дивљачке босанске омладине херојске тонове хабсбуршке химне, они нису видели мржњом успламтеле очи певача, нити су чули проклетство њихових речи. Четири године касније њихов глас је чуо цео свет.

У Сарајеву, као и у целој Босни све се је више говорило о доласку Надвојводе. Тема је једнако интеерсовала заверенике, као и оне, који су од те прилике очекивали кишу ордена, амбициозне генерале, као и ситне маркетендере, што су својим чадорима и путујућим трговинама прекрилили брда и долине на терену, одређеном за велике маневре. Чаршија је ширила свакојаке вести. Говорило се је, да се за трупе спрема ратна муниција и да ће се под неким изговором извршити упад у Србију, други су ширили вести како ће Фердинанд у Сарајеву извршити удар, прогласити се царем и са војском кренути на Беч. Што је најинтересантније говорило се је јавно и о некој завери против Фердинанда.

Ништа није карактеристичније за тадање нездраве прилике у Босни, него то опште уверење, да се Фердинанд својим доласком излазе атентату. Нико није знао ништа конкретно, али је у ваздуху нешта лебдело, у потсвести је свако нешто слутило. Овом колективном предосећању, које је било резултат општег уверења о незадовољству у Босни треба приписати и оне касније приче, како је завера била позната и у Бечу и у Београду. Хабсбуршки послератни биографи тврде, да је Фердинанд при последњем састанку са царем рекао: «Тамо доле мирише на неку организовану заверу». Српски министар Љуба Јовановић тврдио је такођер у једном послератном чланку, како му је ствар била позната. Нису међутим ништа знали ни Фердинанд ни Љуба Јовановић, као ни српско посланство у Бечу које је опомињало Аустрију на неку магловиту опасност; све је то последица психозе, коју малочас помену смо. Потребно је исправити и погрешне вести, како се полиција није обазирала на верзије о завери. Цео њен апарат био је мобилисан, била су привучена појачања како из босанских градова, тако и из центара монархије, подвостручио се је број цивилних агената и дошаптавача. Извршена су многа превентивна хапшења и протеривања из Сарајева. Исто тако, као што је појачан преглед путних исправа свих оних што су тих дана долазили у Сарајево. Касније резонување, да је требало непрекинутим војним шпалиром осигурати са обе стране све улице, којима је пролазио надвојвода, врло је плиткоумно. Хабсбурговац није улазио у освојену тврђаву него у престоницу покраине, за коју је Аустрија пред целим светом тврдила, како је са неизмерним одушевљењем прихватила њену анексију.

Док је општина чистила и асфалтовала улице, а чиновништво гладило старомодне фракове, завереници су живели лежерно и весело, као да им је главна ствар каванско посело или улично флертовање. Грабеж је седео на Палима, а Принцип почешће навраћао до братове касе у Хаџићима, да узме нешто новаца и поврати се безбрижном животу студента на феријама. На три недеље пред атентат дође у Хаџиче баш у часу када му се брат спремао да крсти сина. Под утиском општег одушевљења он је инзистирао да се дете зове Степа или Александар, када Гаврила прекиде церемонију. Он је одлучно тражио, да се његов синовац мора звати Слободан и породица коначно попусти. У Сарајеву је привидно одушевљен правио лудости због побожне љубави према једној девојчици, тражио на све стране часове инструктора ради сабирања новца за јесење студије, симулирао по који по који пут пијаницу и приметно тражио државотворно друштво.

Људи од духа памтиће исто толико колико и атентат, његову идеју, да пола часа пре дела прође кроз улице, које ће оросити хабсбуршком крвљу испод руке са сином најоштријег државног тужиоца у Сарајеву. Ни његово друштво код Семиза није улевало неповерење, јер та група одушевљена вином, бесаним ноћима и песмом сматрана је неактивном у сваком погледу. Када је био далеко од оних, којих се је бојао, Принцип се је враћао својој намери, својим књигама и својим осећајима. У то доба је неколико пута форсирао брата, да се санкционише њихово презиме Принцип. Његова породица звала се је у ствари Чеке, а Принцип јој је био само локални надимак за разлику од многобројних племеника исте породице. Власти су их и цивилне и војничке звале Чеко усвајајући у загради и њихов надимак. Гаврило је желео, да у успомени света остане под тим презименом класичнога звука, које му је било нарочито драго ради његовог порекла. У оно доба, када су и потоњи суверени српски трговали у Србији виторогом стоком и марвом, када је тај позив у нашем пастирском народу био моћан и угледан, један од Гаврилових предака био је најчувенији сточарски трговац у целом крају. Терао је стада својих волова на продају на све стране спуштајући се чак у Италију богатом босанском оделу са сребреним токама на прсима. Када је са својим пастирима, који су громко узвикивали пролазио кроз талијанске градове радознала маса ишла је за страним човеком и говорила: Il principe Bosniaco. То је историја Принциповог презимена

потребна нарочито онима, који су по њему хтели исконструирати његову некакву латинску крв. Тих дана је у мањем друштву волео да прича и о свом рођеном деду, храбром и поносном, кога је убио аустриски срески начелник из пушке. Увек би се осмехнуо, кад би то поменуо. Опет је интензивно писао својој пријатељици Вукосави Чабриновићевој, која је тада студирала у Карловцу у Хрватској. Пролазећи са бомбама за Босну Гаврило јој се јавља картом из Бање Ковилаче: Овде сам на лечењу но не мислим остати жив. Од мене ти Богом просто било! Из Сарајева пише нежна писма у менторском тону, топле исповести и живо занимање за судбину другарице, реченице звоне као музика и сећају на златну епоху мисаоне и песничке љубавне кореспонденције у Француској на помолу осамнаестог века... «Осећам дубоку, искрену бол читајући твоје писмо. Као да гледам сету девојке остављене, од свих заборављене. Немој да патиш, не дај да ти се цеди крв у очи! Мисли и ради! Треба много снаге, да би се могло живети, а њу даје акција. И физички рад јача карактер и чврстину воље. Буди индивидуална, никад алтруистична. И мој је живот пун горчине и чемера, мој венац трновитији је него они, што их други носе. Идем из ништа у ништа, из дана у дан, а у мени све је мање мене. Молим те читај много, најлакше ћеш тако заборавити трагику стварности. Како је леп Вајлдов «Сретни Принц»!... Је ли ти у животу још она ружа што ти је дадох на растанку? Знам, да је давно увела, али је можда ипак сећање зарумени! Тако бих желео, да сам опет са тобом у топлу прву јесен негде под лиснатим гранама, па да ми рецитујеш:

И цврчи цврчи цврчак у чвору црне смрче
свој трохеј загушљиви, свој црни тешки јамб.
Подне је, ко вода тишином разлева се
сунчани дитирамб.
Срдачно те поздравља твој»...

Недељко Чабриновић није се уопште виђао са Принципом. Он је пуно лакше од Гаврила успео, да се привремено заљуби па је време проводио по гајевима у сарајевској околини, у илиџанском парку или на кинематографским претставама. Молио је девојку да одлази са њим на лепо и вегетацијом богато сарајевско гробље, под сенкама мраморних споменика најватреније је говорио о својим осећајима. По дану је са младом сестрицом

одлазио на Жерајицев гроб, она би му, као и некада Вукосава, доносила по нешто новаца од утршка из очеве трговине кафом. Узимали су свећа за тај новац и китили хумку. Противно Гаврилу, који није мењао своје обичаје, Чабриновић није ништа пио, а ноћу врло мало излазио. Знам поуздано, да је тих дана Недељко болесно осетљив патио од више мање уображених другарских сумња у његову одлучност. У два маха, како је поверио Грабежу, био је решио, да дочека Фердинанда на Илици или негде за време маневра и да га убије пре заветног Видовдана.

Митар Керовић обешен у Сарајеву

Најидиличније је своје последње слободне дане провео Грабеж. Живео је на Палима, у најлепшем и најромантичнијем крају шумовите Босне, баш под историјском пећином Старине Новака. Био је нада и понос у патријархалној породици честитог свештеника и родољуба Грабежа. Недељом би са планина силазили мрки горштаци до попове куће и слушали Трифкове приче о Србији и Београду, о ратовима и слободи. Био је мек и искрен у дотицају са сељанима, није их само волео, него их поштовао. Неколико недеља касније Трифко је лежао у оковима сарајевске тамнице, а Пала више није било. На пропланцима вечно зелених борова и оморика само су задимљене црне плохе

казивале, где су биле некада куће и домови, на сувим стаблима њихали су се лешеве обешених, други су лежали на друмовима прорешетани куршумима и бајонетима, из пепела на згариштима цериле су се поцрнеле лубање. Подивљала руља под заштитом аустриских војних власти преполовила је све живо у општини, која је смела родити Трифка Грабежа. Ништа о том није сањао Трифко, када је, држећи се детињски за руке шетао по тим планинама са својом другарицом Лепосавом Лалићевом, што је скромно учитељевала у његовом месту. Није му требало као другој двојци завереника симулирати љубав, он је његовао истинску и чисту симпатију према тој учитељици, што је са другом хтела да подели судбину до краја. У њеном друштву заборављао је и на болесне груди и на скори час завета, смејао се, што је била реткост код њега и Лепосава није никако могла да разуме, зашто је постајао мрачан и озбиљан, када би добио какву илустрирану карту најбаналнијег садржаја.

Кроз сарајевске улице почеше већ да промичу ордонанси официри сјајних драгонских пукова, са прозора су падали готово до улице скупочени ћилими, а излози се пунили фотографијама и портретима високих гостију. Височанства су била стигла на Илићу. Аутомобили, који су у то доба били знатна реткост у Босни непрестано су циркулирали између Сарајева и резиденције престолонаследникове. Неки од бивших аустриских потентата приликом обилажења Босне практиковали су недостојну хуманост делења ситног новца сиромашној и радозналој светини, која се купила око њиховог боравишта. Сада опет повреше на Илићу седе, црно убрађене старице, кљасте и богаљасте, ислужени ветерани и просјаци. Сваки је носио парче згужване молбенице у руци, али на захтев надвојводе први дан се прекиде са тим обичајем и полиција обустави сваки приступ његовом панзиону. Он је успео још први дан, да појача омразу, која га је окруживала. Када га позваше на сељачку свадбу, да види ношњу и обичаје својих најновијих поданика, он одби набусито, али не пропусти приговорити истицању српских застава. Намрачен, готово љутит показивао се је Надвојвода још пре првог атентата. Словенски варвари нису смели сагледати човека, то је долазио господар рата њима у походе, а он је мрк и тежак чак и у дане пуне раскошног светла и сунца, какви су били пред Видовдан 1914. Ни његова пратња није била љубазнија. Сви ти грофови и барони у разноврсним униформама, што су чекали час, да заседну на власт у Бечу пажљиво су чували дистанцу у

односима са домаћим становништвом. Ни рука се није пружала цивилним функционарима, а када се је залазило у босанске дућане, да се куриозума ради купе какве стварчице босанске продукције, кроз монокле и лорњоне из далека се је проматрала збуњена и уплашена послуга, а предмете су прво узимали ађутанти, па тек из њихових руку бечка племенита господа. Радознала као и све жене, радосна због краљевских почести, које јој први пут у животу припремају у Сарајеву, војвоткиња Софија приволела је Фердинанда да разгледају Сарајево пре званичног дочека. Пролазили су улицама брзим темпом, њиков траг уским сокацима обележавале су уздигнуте руке и шешири, што су махали поздраве. Међу тим рукама, што су као претећи лебделе у зраку била је и она, која ће им укинути живот, но никаква провидност није упозорила на опасност свога изабраника.

Атентатор Мухамед Мехмедбашић

Уочи Видовдана било је цело оружје у рукама завереника. Принцип је своје одавно држао код себе. Када се је преоблачио код брата у Хацићима, овај је зачуђено гледао на његовом појасу широку модру масницу, Гаврило је уз голо тело пасао оружје. Грабежов револвер и бомба чекали су код његовог

ујака, а Илић је фаланги сарајевских младих завереника поделио остатак. Распоред свечаног кретања Надвојводе, израђен у детаље, био је публикован у јавности, па завереницима није било тешко поделити улоге. Прве заседе узеше чланови Илићеве групе, међу њима и Мехмедбашић. Они су стајали одмах по уласку у град, те на Ћемалуши. Принципова тројка свеснија и одлучнија заузео главни део тадање Апелове обале. Са једне стране морало се је рачунати са омашком кога од неискусних омладинаца, а осим тога ако би се из разлога опрезности и најрадикалније изменио програм опхода, део града, где су чекали Принцип и другови био је на путу Конаку и Већници и никако га се није могло мимоићи. Последњу ноћ проведе Принцип као и све остале у друштву и забави. Можда је неки од завереника имао те ноћи тешке снове, на њему није нико опажао промене. Свим каприсима загрејаних другова, од којих многи нису ни слутили његов сутрашњи подвиг, следовало је Принцип радосан и са еланом. Није чак одбио ни посету ноћних забавишта, где је Николи Васићу држао предавање о гресима друштвеног поретка. Отишао је кући тек пред зору. Сутрадан врло рано један пријатељ, који је са њим доручковао, сећа га се насмејана, свежа и избријана, једући загледао је једне по једне са гомиле новина, које су стајале пред њим.

На Видовдан освануло је Сарајево окупано сунцем и светлошћу. Са бистричке станице град је изгледао величанствено са својом обалом, која је обвијена заставама личила на бескрајну трепераву змију дугиних боја. Све улице свеже и умивене, на брежуљцима по баштама старих градских квартова вегетација бујнија него икада, форови на планинама засути сунцем, са лепршавим аустриским орловима на жутој свили, стаклене светиљке припремљене за илуминацију по државним зградама и минаретима блештале су у бојама алама, а као круна свега маварска већница украшена и опремљена за дочек принчева из оријенталних бајки. Но из близа губила је много та лепа визија. На улице је био изишао већином званични апарат и свечаност је добила све карактеристичне одлике типично аустрских прослава; униформе ветерана и ватрогасаца, фракови и цилиндери, какве је носила једино аустриска бирократија, све то немогуће, утегнуто и укочено, криво исколачене очи и варваски црвена лица под притиском ненавикнутих јака, а најгротескније од свега, многобројне жуљаве руке утегнуте силом у беле и крем рукавице, које су као самостална тела лутале кроз ваздух, грчиле се и

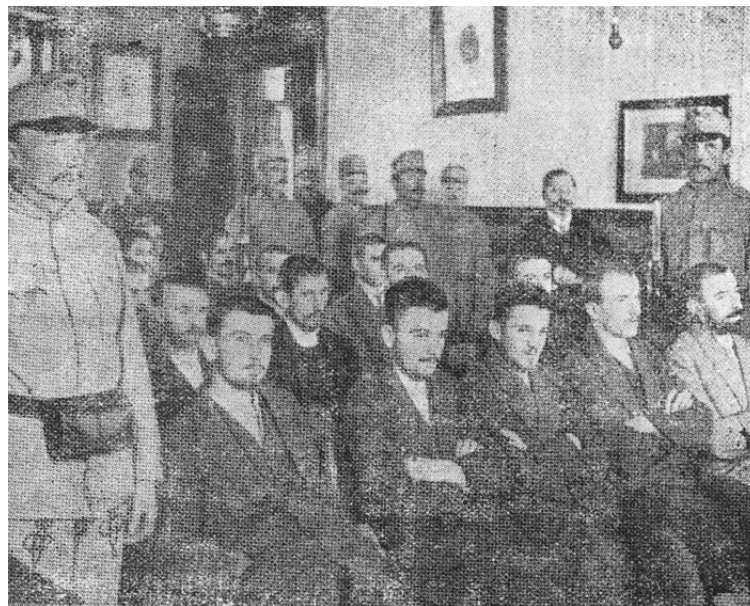
мучиле тражећи положај. Једини одмор за око пружале су дуге поворке у бело одевених девојчица и ужурбане муслиманске господе, које су пролазиле у фијакерима за градску већницу, где је војвоткиња намеравала држати серкл. А сва та лепота пејсажа и аутсирска досада беше непрекидно проткана грмљавином безбројних звона, која су заглушавала глас и стварала неко нервозно расположење. Приближавао се је час проласка наследника аустриског апостолског престола. Улицом је пројурио један коњаник, затим опет бициклиста са неком ешарпом око руке, онда неки фијакер са лицима која су се једва видела испод перјаница зелене боје. Ескорта је долазила све ближе Недељку Чабриновићу. Негде далеко војна музика грубо је кидала једнолику хуку звона. Недељко је стајао међу масом одврћући лагано затварач бомбе. Пре њега стајали су други завереници, а он је напрегнуто ослушкивао хоће ли у даљини разабрати потмулу детонацију бомбе или фијук револверског зрна, док се изненада трже уплашен. Био је остао сам. Гомила је отскочила од њега, нагета далеко преко тротоара са вратовима издуженим и закрнутим у лево, стајала је као кривудава камена линија. Чабриновић се брзо прибра и ускочи у масу наслонивши браду на раме полицајца, који је задржавао свет, да се не излије на улицу. Да ли је завера откривена или је избила издаја! Зашто нису делали другови пре њега! За секунде прохујало је стотине комбинација вијугама његовог мозга, али Недељко, који је био победио живот, одлучи да дела. Да сам испита своју хладнокрвност обрати се редару, да му каже у којим је колима Надвојвода. Већ је први ауто клизио поред њега, када Недељко иза леђа лупи бомбом о камену ограду и скочи иза реда измахнувши руком. Цео видик учини му се превучен лаком маглом, само омрзнуто лице генерала Потioreка оцртавало се је јасно у колима. Бомба бачена сигурном руком полете право циљу. Откако је обновљена Италија пружила поробљеним и пониженим ово средство убијања и освете, само у три маха погодило је тешко оружје објекат, који се кретао. Но судбина се грубо играла са Царевићам. Челична машина се одби од наслона на аутомобилу, па је отскок кола одбаци на улицу. Фердинанд ни не знајући о чему се ради, инстинктивно подиже руку на одбрану, када иза његових леђа загрмље страшна експлозија. Комади челика простреше неколико лица на калдрму, зарише се у зидове кућа и жељезне засторе излога. Са попрскалих прозора падало је стакло са звекетом на улицу, шофер аутомобила, који је следио Фердинанда зауставио је кола и стискао

рукама очи повређене од заштитног стакла, разбијеног приликом експлозије. У колима је елитни официр надвојводине пратње потпуковник Мерици узалуд марамицом заустављао крв из главе. После првих секунда панике, уплашена лица жбира, редара и фукаре окренуше се са бесом зачетнику целог тог ужаса. Недељко Чабриновић стајао је уз ограду Миљацке миран и присебан, када виде руљу, која јурну на њега жељна крви. Требало је брзо и сигурно умрети, па Недељко учини нови подвиг скочивши са осам метара високе ограде у воду. Док су његови прогонитељи стекли куражи, да га следе он је имао времена да искапи своју фиолу отрова; па чекајући дејство пође лагано средини реке, када се на њега сручи гомила. Један аустриски патриота, који му је први пришао, причао је после, како се је атентатор смејао. Сиромас Недељко радовао се је, како ће се изненадити гониоци, када ухвате лешину, но на жалост отров није деловао. Са варварским урлањем бацила се руља на њега и почела га млатити. Шакама и ногама, штаповима и сабљама, апаши и витешки официри млатили су атентатора. Иза његове ескорте орио се одјек зверских крикова, а кроз прашину између узвитланих руку и ужурбаних покрета назирала се Недељкова висока силуета. Двојица атлетских полицајаца водила су га под руке, други су га вукли заривши му нокте у месо кроз одело, док су се са страна залетали узбуђени аустриски пријатељи из редова сарајевског олоша, да му задају по који ударац. Рекли су ми, да је цело време док су га вукли ишао чврсто стиснутих очију.

У часу, када је прилазио обали, Гаврило Принцип сусрете тај грозни Чабриновићев спровод. Он помисли на промашену заверу, на страшне муке Недељкове, на страдања стотине другова и одлучи да свему учини крај убиством Недељковим. У два маха отварао је сигурносни затварач револвера и спремао се да опали, у два маха сметоше га нове гомиле, које су насртале на атентатора. Тада се Принцип наједаред мирно и опрезно извуче из масе и умаче у споредну улицу. Друга више није могао спасити, требало је мислити на остварење дела упркос свим неприликама.

У то доба Хабсбургов аутомобил приближавао се је већници. Кнегиња је била мало бледа, надвојвода још мрачнији, а Поттијорек потавнео и сервилнији него икада. Принц није проговорио са њим после атентата ни десет речи. На његове приче, како је то плаћеник и туђинац, како је народ лојалан и аустрофилски није му нико одговарао. Надвојвода је на очиглед

смрти, која га је вребала мислио само о освети и кроз зубе говорио с времена на време својој супрузи, како ће казнити разбојнике. Близу већнице аутомобил успори ход. Још ни командири редарских одреда нису имали тачних вести о оном, што се је догодило, али се је чула експлозија и видела ужурбаност, па масу поче да обузима узбуђење. Са обе стране тротоара стајао је претежно муслимански свет и српска сиротиња из горњих делова града. Уличице према Башчаршији биле су такођер накљукане светом. Редови се почеше повијати и на једном месту провалише кордон и излише се на улицу. Полициски апарат груну потискивати народ. Трифко Грабеж виде, како са мржњом и страхом гледа Надвојвода у ту безличну масу и осети, да је дошао његов час. Са отвореном бомбом у цепу пожури десетак метара напред како би избегао покољ сиротиње, која је онде била најгушћа. Но у то га вал масе потискиване полицијом издиже и понесе. Он није могао ни руку извући из џепова притешњен многим телима, отирући се о камену ограду беспомоћно је ишчекивао, да се од удара упали бомба и разнесе и њега и околину. Када се ослободио масе, виде само како се Фердинанд пење уз богатим ћилимима прекрите степенице вестибила Већнице. Трифко полагао пређе преко моста, окрену Конаку и стаде поред једног дивљег кестена, сасвим близу места, где погибе Богдан Жерајић. Одлучио је, да сачека Надвојводу на повратку, али га више не виде жива.

Суђење Атентаторима

Надвојвода прође војничким кораком између два реда дубоко повијених леђа. Људи, који су га очекивали, доглавници и достојанственици нису имали за собом никаквог моралног ослонаца народног поверења, уздигнути само милошћу његовог система држали су се ропски и сматрали атентат својом кривицом и несрећом. У мирном капларском ставу, очију упрти у Фердинанда слушали су његове грубе грдње, све док га војвоткиња не утиша. Затим начелник града сувим преплашеним гласом прочита унапред спремљену беседу, пуну фраза о народној срећи и одушевљењу. Ником није упала у очи комичност ситуације, само се надвојвода читајући свој одговор горко осмехну при помену његовог задовољства због срдечног дочека. Постепено победи забуну дух укалупљене аустриске бирократије и пријем настави да се развија по утврђеном програму. Сирота војвоткиња била је необично весела. Све оно што су јој у Бечу ускраћивале пакосне даме из царске породице овде јој се давало у изобиљу. У близини није било ниједне Надвојвоткиње, која би се истурила пред њу, босанске господе, што су се невешто трудиле да поклекну по стилизованом дворском церемонијалу одавале су јој царске почести, далеко иза ње стајала је свите погнута и девотна. И сам атентат био је за њу дар Божији; она се је изложила смрти вршећи владарске функције, то је снажно легитимисало њене претензије. Пошто заврши серкл Софија приђе опет супругу, да саслуша извештаје које су му давали и историју Сарајева о којој су говорили претставници општине. Приближавало се је време поласка и најинтимнији из свите Фердинандове упиташе отворено, да ли постоји могућност нових незгода. Можда би тога дана Фердинанд остао жив, да је било код његових доглавника одлучности и смелости, да се понесе одговорност. Но ни цивилни ни војни управници Сарајева не смедоше признати Фердинанду да Сарајево пламти мржњом и бунтовношћу, и да је једина гаранција сигурности, ако се радикално испразне улице којима ће пролазити његов корте. Место таквог одлучног мишљења господа су губила време испитујући детаље атентата, па је требало студирати сваки корак предности пролаза овом или оном улицом и застајкујући после сваке реченице, не би ли се неко преварио, да пре њих стави конкретан предлог.

Фердинанду се по њиховим излагањима учинило, да је свака опасност минула, па он поче опет мислити на дужности свога положаја. Цео свет ће

јављати и сваку реч, о његовом држању у тим часовима кроз генерације ће се предавати школској деци у држави од педесет милиона душа. Најлепша ће геста бити посета рањеном потпуковнику Меризију, жртви своје династичке оданости. И Фрањо Фердинанд, праћен својом супругом, засипан порученим цвећем прође намрштена чела кроз гомиле лакаја у сусрет својој судбини.

Тога дана је Принцип први пут у животу био задовољан, што је био малог раста, који га је иначе ужасно љутио. Захваљујући својој детињој фигури он није побуђивао никакву сумњу. Када се је превише примицао кордонима или прелазио преко улица, које су биле затворене, увек са осмехом, он је код органа поретка будио импресију недисциплинованог радозналост младића, каквих је тога дана било на стотине. Узбуђење због Чабриновића савладао је врло брзо и мешао се у гомиле радозналаца, које су по ћошковима коментарисале догађај. Сваку познату девојчицу задржавао би да са њом измени неколико веселих речи. Писак аутомобилских сирена, које су јечале од већнице, затече га код Латинске ћуприје.

Имају две верзије о разлозима, који су нагнали шофера надвојводина, да на оном историском углу заустави и заокрене кола. По једној, шофер је имао нацрт улица, којима ће се пролазити, па како посета болници није била предвиђена, застао је изгубивши оријентацију, по другој је сам Фердинанд неочекивано изменио своју одлуку и наредио шоферу, да се врати у конак. Једини сведок догађаја био је Потторек, он је заступао прву верзију, која баш тим губи на вероватноћи. Генералу никако није ишло у рачун, да приказује Хабсбурга, као неразвијена човека, роба часовитог импулса. И психолошки је друга верзија вероватнија; има маса примера како не само људи, него и животиње имају инстинктивни предосећај скоре животне опасности. Када се је ауто лагано окретао Фердинанд виде како са тротоара испред једне деликатесне радње, одгурнувши стражара скочи према аутомобилу ситна прилика са испруженом руком. Одјекнуше брзо два пуцња, затим као после малог премишљања, трећи прасну оштро и суво без одјека. Аутомобил стаде. Фердинанду је из грла пиштао млаз крви, а он се пажљиво и нежно нагињао према војвоткињи, док не клону заваљен у седиште. Софија покуша, да га подигне, али јој лице мртвачки потамне, па паде на његово раме. Потторек је гледао према атентатору заклонивши лице широко растрвеном руком. Издао девет векова старе династије умирао је са

крвавом пеном на уснама. Но његове последње речи нису личиле ни Фридриху Великоме ни бесмртном заточенику са Свете Јелене. Није било говора ни о трупима ни о борбама. Фердинанд је умирао као честити малограђанин шапчући о жени и деци. Ко зна, није ли његов костим наругушеног и закрвављеног милитаристе био само маска оца забринутог, како ће најсигурније осигурати будућност своје деце! Маска, која му је донела смрт. Но Удес није имао сажаљења, па се је титрао и са честољубљем мртвог Надвојводе. Док је аутомобил кретао конаку, нека лица, која нису знала за догађаје скидала су капе и громко клицала крвавим супрузима: Живели! Њихове главе подрхтавале су од вожње, као да одздрављају, а преко лакиране каросерије аутомобила клизиле се у прашину капље крви. Баш на мосту, где се је раније просуо мозак атентатора Жерајица! Лес Жерајицев нису били ни однели, када је група ђака дојурила на лице догађаја топећи марамице и откинуте комаде одела у крваву прашину; иза Фердинандових погребних кола ишле су само мумије, што узеше на се прописан израз дубоког бола. Као да је на пергаментним лицима екселенција стајало исписано: шест недеља пуна корота, три месеца полукорота.

Фердинандов Мундир после атентата!

На атентатора се бацише као хијене полицајци, агенти и официри. Принцип покуша да се ослободи, па му у хрвању испале бомба. Метал звекну ударивши о калдрму, а његови прогониоци устукнуше очајно уплашени страхом од експлозије. Био је сјајан моменат за Гаврила да отвори бомбу и спреми и себе и њих у смрт, но он несрећом посрну. Још се није био ни подигао, када га стиже једна сабља по темену и он поновно паде. Маса притрча и за тренутак није се ништа видело до клупка узвитланих људских тела. А тада се указа међу два жандарма Гаврило Принцип, кржаве косе, очију залитих крвљу, уста пуних крви, искидан и поцепан. У том измрцвареном телу није било ни страха ни покорности. На сваки ударац из масе он се је трзао да га узврати и крвнички проматрао нападаче, који су збуњено застајали. Он је кроз црвену врелу копрену крви, у боловима и мукама са задовољством осећао, да је већ почео живети за историју.

Мишко Јовановић Обешен у Сарајеву

А на месту, које ће за сва времена остати забележено, као први судар у великом сукобу народа, на месту са кога однесе мртвог суверена и полумртвог бунтовника владала је мртвачка тишина. Само су четири жандарма чувала једну мокру врећу. У оној забуни неко је мислио да ће

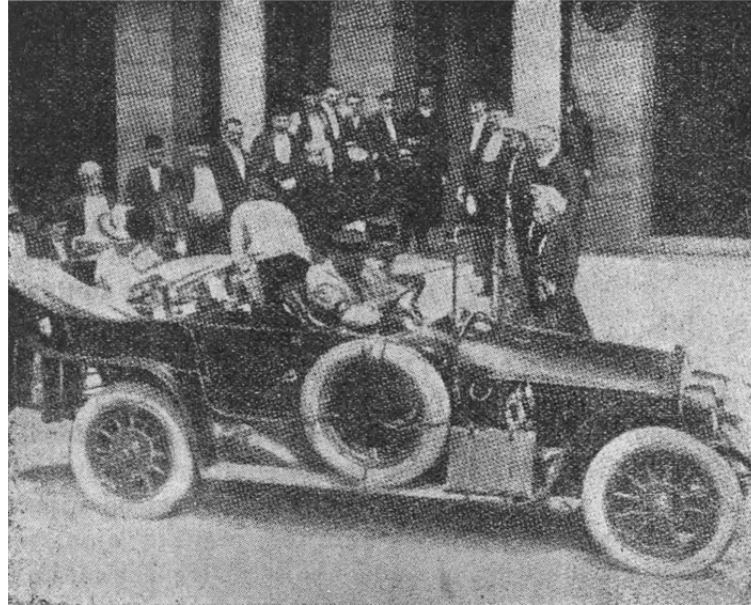
угасити бомбу бацивши на њу мокру крпу и сада је Принципово оружје чекало на педантну аустриску комисију.

ТОРТУРА

Барону Коласу, души претходне полициске истраге, не може се порећи несумњив проналазачки таленат за рафинована и бизарна мучења, којима подвргоше атентаторе. Он је имао у рукама два жива атентатора, али није знао да ли се сарајевским улицама крећу још пет или шест стотина њихових помагача. Љигавом, окретном полицасти играла је глава, а бечки телефон је немилосрдно звонио. Сваких четврт сата! Сваке минуте! Не знам, да ли је неко о том штогод писао, али оних првих часова и дана полиција је тврдо веровала, да је атентат само увертира широком револуционарном замаху и многи од њих, који су мучени испитивани су у том правцу. Тајна се је могла открити само онда, ако се нађе слабо место у непријатељској тврђави, ако проговори неко слабији и малодушнији. И за то је пала парола, хапсити у масама.

Аустрија је била картковидна у много чему, али јој није нико могао порећи визионарство односно потребе великог броја затвора за њене поданике. Заклоњене импозантном маварском фасадом Већнице намењене Европи, стајале су стотине хапшеничких ћелија полициске управе. Још прве ноћи по атентату напунише их масе испребијаних, уплахирених лица. Хапсило се је без реда. Станодавце и рођаке атентатора, једнако као и оне чија су лица на улици изгледала сумњива полициској проницљивости. Све оне, чија имена нађоше у полициским регистрима путница изданих за Београд, као и оне, који се налазаху у књизи полициских преступака и демонстрација последњих година. Сараднике српских листова и ревија, другове Принципове са кафанских столова и познанике његових познаника. Када је потребни материјал био прикупљен барон Колас се даде грозничаво на посао, да изради методу његовог испитивања. Био је много задовољан, када је довршио свој бирократски прецизни систем, који ће натерати заверенике, да говоре. Одлучио се је за три врсте физичког терора и за душевне муке. Сваки метод имао је своје извршиоце нарочите врсте. За груба мучења балканског типа употребљавао је сплендидни барон полициске подофицире Муслимане, реклутоване из најнижих друштвених слојева код којих је мутна верска несношљивост појачавала примитивне зверске инстинкте. Ови његови инструменти убијања стекли су касније као «Schutzcorpsleute» светску славу покољима у масама над српским женама и

децом у Босни првих дана рата. Мучења помоћу техничких инструмената и најмодернијих проналазака културних европских полицајаца вршили су пештански и бечки полицајци, за то специјално деташирани. После њих долазиле су бравуре извежбаних полициских паса, а коначно психологија барона Коласа. Пси су били најмилосрднији.

ПУТ У СМРТ

Муслимански стражари тукли су торбама напуњеним песком, скакали ногама на трбух, вешали камење о полне органе и терали људе, да са тим теретом корачају. Најмилија им је била забава наизменично шамарање. Завереник или недужна ухапшена особа, био је раширених руку привезан за два супротна зида дугим ужетом, тако, да се нигде није могао помицати. Двојица би га тада са сваке стране лица бездушно шамарали док не падне од умора. Глава жртве клатила би се, као између два наковња, док не би изгубила свест. Тада је долазило полевање водом и обнављање процедуре. Мађарски агенти имали су више духа и хумора. Један од њихових најмилијих експеримената вршен је помоћу сунца. Деликвенти су постројени у уском дворишту морали да стоје на једној нози и отворених очију гледају у јулско сунце. Ако је неко пао услед изнурености немилосрдни кундак сећао га је на дужност све дотле, док савршена изнемоглост не би несретнике учинила неосетљивим и за најтеже ударе. Задригли и црвени агенти са цигаретама у зубима стајали би цело време иза леђа жртава и правили ситне окладе, који ће

први пасти од жртава. Онај, који би изгубио, тукао би и за свој приватни рачун оног, што га је разочарао. Ради промене подметали су пред оне, који су пре или после морали пасти бурад са лугом и цементом. Прашина би испунила од умора растворена уста и ноздрве, наступао би кашаљ и гушење, а тада су часовито давали одмор жртвама. У четири зида ћелије бивали су пуно интимнији. Нудили би цигарете хапшеницима, случајно погрешивши увек да у уста ставе њихов запаљени крај, везали би људе у клупко и са њима се лоптали или их ударали по табанима. Имали су и неке специјалне прокрустовске справе за стезање и истезање тела, те гумена клешта за стезање ноктију. Када би њихова проналазачка вештина била исцрпљена, уводили би псе. Булдози и дресирани овчари скакали би на свезана човека и обарали га на земљу. На дану заповест уносили би му тик до очију разјапљене цељусти из којих је капала слуз по лицу несретника. Животиње би подмукло режале и чекале заповед, да га изгризу. Тада би им командовали нову паролу и они би очајно и непрекидно лајали у уста човјека под њима. Грабеж, који је највише поднео од паса, причао је да су били дресирани на команду да зграбе човека за одело и да га у ковитлац окрећу по соби, све док им се не даде нови знак. Муке су примењиване на сваког ко је тих несретних дана пао у шаке полицији. Људи су долазили близу лудилу, нарочито они, који нису имали, ни знали ништа да кажу.

Месец дана касније по објави рата у сарајевској околини убијали су шуцкори сваког, ко је био оптужен, да има оружје, а није га донео. Сељаци са Пала и Праче нудили су муслиманским суседима не само новац, него и земљу и имање, да им даду какву било стару пушку, коју би могли предати мучитељима. У оно време у полицији било их је исто тако много, који би све жртвовали, да дознаду бар нешто о завери или да имадну фантазије за импровизирање, јер су најстрашније мучили оне, који су тврдили, да ништа не знају. Најтежа су била прва три или четири дана. И ако су већ неки од завереника проговорили, још увек су се тражила нова открића. Мене су други дан довели са Грабежом из Праче. У мојој ћелији затекох оца Чабриновићева и једног студента Црногорца Латковића. Лежао је на поду, а из уста му је цурио млаз црнкасте усирене крви. Од патња је тешко говорио и испрекидано ми рече, да само говорим макар шта, јер ћу тим скратити време мучења. Неки су покушавали да се извуку измишљањима, али кад би проверили њихове

наводе муке би бивале још жешће. Студента Јову Сошића увезана у клупце, како илустрира цртеж Романа Петровића, пребијали су, котрљали га као лопту, тукли, па опет ваљали, док полумртав није изгубио свест. Књижевник Палавестра хтео је да се спасе јауком. Рачунајући на њихову савест или желећи да их заплаши тим што ће се негова очајна вриска чути на улицу, он је викао до изнемоглости. Али мучитељи нису имали више да одговарају ни пред ким, Палавестрин јаук узалудно се је мешао са потмулом тутњавом, која је до нас допирала од оргијања подивљалих руља, што су жариле и палиле по српском делу Сарајева. Искасапљени и изнемогли Принцип је ћутао, као што је ћутао и мрки Грабеж. Чабриновић је говорио, али више да збуну истражитеље, него да им помогне. Нису помагале ни муке, па ни последње средство барона Коласа; кава и цигарета изгладњелом и испребијаном мученику. Он се је титрао са људима, причао о свом мандату да у интересу истраге може сместа ослободити и самог атентатора и тражио Србију. Поред њега је седео или др. Герде, или доктор Келер, или Ивасиук трљајући руке и проматрајући истраженике благим и питомим погледом. Соба је необично контрастирала намерама испитивача својим интимно фамилијарним намештајем. Барон је покушавао да тобоже осети мотиве завереника, да прави комплименте њиховој истрајности или да их изненади причама, како су други све открили. Када би све остало без успеха, звер би скидала маску и жртва је уз цинично клањање при одласку поновно предавана мучитељима.

Једини кога нису мучили и први који је казао све што је знао био је Данило Илић. Тад са клупче почело одмотавати убрзано и Принцип, који никада није говорио и никада себе штедео, сам је почео разрешавати другове од ћутања, да би их спасао мука. Мучења су престала, а власти су почеле класифицирати хапшенике. Директни учесници атентата, пренети су у гарнизонски затвор, сумњиви сукривци у тамницу окружног суда, остали на слободу. Благодарећи исказима малодушних, на државним границама начичканим војском и жандармеријом похватили су преостале саучеснике. Једини је Мехмедбашић седео сигуран у црногорским планинама.

Тамновање под Ислеђењем

Са објавом рата долазе утешнији дани за атентаторе, који су после завршених првих испитивања смештени у ћелије војног затвора у Сарајеву. Њихове тесне камене собице, отворане су једино на секунде, када им је убацивана храна или када су их бескрајно дугим и пустим ходницима водили на саслушање. У тој војној тамници живело се је режимом, чију је сталност освештао дуги низ једноличних година. Изолација од спољашњег света била је тако савршена, да се никакав звук није могао чути, који није био предвиђен регламаном. Изјутра би се на кратко време заорио бат многих ногу, помешан са немачким командама, звекетом посуда и шкрипом врата; делио се је доручак и одлазили затвореници на рад, то би се понављало још у подне и у вече, а изван тога ништа до одмереног ударања стражарских цокула и двосатних измена страже. Становници затвора били су обични војни деликвенти, свет коме су атентатори изгледали као бића са друге планете, па се на некакав контакт са њима није могло ни помишљати. Атентатори су живели само са својим мислима, тих једноличних дана највећи догађај за њих било је око, чудно и немирно, што се је с времена на време појављивало на отвору врата њихове ћелије. Само они, који су тамновали знају језовито и необично деловање стражарског ока, што вири кроз отвор на вратима. Такво око одвојено од тела изгледа да живи својим независним животом самосталног бића. Неприродно увеличано, ваља се у дрвеном оквиру и гледа са мржњом или сажаљењем, пакосно или радознало, зналачки или тупим, празним животињским погледом. Затвореници су сатима настојали, да по том оку исконструишу лик и стас човека, који их је проматрао и са нестрпљењем очекивали отварање ћелије, да испитају тачност својих нагађања. Иначе је атентаторима било празно и пусто. Ништа нису знали о догађајима у свету. Утисак њиховог дела на народ за који су се жртвовали, судбина њихових другова, политичке последице атентата, све је било обвито маглом.

Рат је успео да измени чак и окамењену аустриску тамницу. Атентатори нису више били усамљени. Око њих, изнад њих и испод њих напунише се скупне собе и ћелије похапшеним босанским националистима. Загрмеше по ходницима варварске гласине шуцкорских команданата, што су буком повећавали своју храброст. Но атентатори су им за њихову галаму били дубоко захвални. Док су они дерући се по ходницима прозивали ради

распореда имена ухапшених, атентатори су слушали са напрегнутом пажњом и по тим именима распознавали замашност аустриских мера. Завереницима одлакну. Народни проблем ушао је у фазу дефинитивног решавања, крај њих су страдале за исту ствар стотине других патриота. Дошљаци у неку руку национализираше војничку тамницу, сада су говорили српски и нови кључари, босански Муслимани, што наследисе старе «профозе». Дотицај са спољним светом постаде редовит и свакодневан, свако, ухапшен дан касније, доносио је нове вести што су се муњевитом брзином разносиле по целој тамници. Нађе се могућности, да се и строго чуваним атентаторима добаци која новост. Доста је било пролазећи крај њихових ћелија изговорити гласније коју, па да им буде јасно стање у земљи и личности нових ухапшеника. Ја наговорих Манојла, једног мог суседа сељака из Праче, који је испомагао у кухињи и разносио храну, да викне пред Грабежовом ћелијом: Мисле Руси, да им је ово Јапан! Истог дана знали су сви атентатори, да је и Русија ушла у рат. Сами атентатори за међусобно споразумевање били су увежбали један рафинирано конструисани говор куцањем, сличан Морзеовој абецеди. Слух најувежбанијег телеграфисте не би могао тако брзо дешифрирати депеше, како су атентатори давали и примали своје знакове дању и ноћу непрестано. Све вести, којих се један дочепео биле су кроз неколико сати кроз дебеле зидове тамничких одаја пренете свима друговима. Прокријумчарисмо им и парчета оловки, но није ми познато, да ли је од њихових записа сачувано ишта друго, осим већ цитираног Грабежовог писма.

У то време рат се пренесе на босанско земљиште. Групице црногорских заробљеника и премлаћених босанских сељака почеше пунити затвор и цео логор. Освануше једног дана у дворишту и вешала, да одмах понесу и своју прву жртву, као овца седог сељака продртих пеленгаћа и једне босе црне и отечене ноге. Сан постаде редак у нашим одајама, које су по целу ноћ испуњавала глуха причања сељана о оргијама клања и помора, што их врше помахнитали аустриски слуге. Два догађаја, болна и неутешна заболеше атентаторе. Неколико типова, последњи олош ухапшен само услед лудила подивљалих Аустријанаца, пролазећи једаред поред атентаторских ћелија хтедосе да се додворе господару. Они осуше кишу псовки на несретнике, који су тобоже кривци њиховом праведничком страдању. Те вечери врати Принцип своју порцију са јелом недирнуту. Не остаде им тајна ни бедна

опортунистичка изјава лојалности, коју похапшени политички прваци упутише Потпореку, па тога дана Чабриновић не бирајући изразе честито испова легитимне прваке, са којима је и на слободи ратовао.

Истрага се је приближавала крају, када саопштавање међу хапшеницима постаде све интензивније и разноврсније. Боривој Јефтић у својим сећањима на атентат врло лепо приказује те дане. Дна лимених посуда за јело постадоше билтени последњих новости док је куцање узимало све шире размере. Када се је раздавало јело преко главе сагнутог стражара избацивале су се из уста у ћелију савијене папирне куглице са неколико исписаних речи. Неки од атентатора желели су вести о својима напољу, но то је било најтеже, јер су посете биле забрањене и најлакше окривљеним. Прибегавало се је лагању и испоручивани им поздрави никада непослани. У то доба, судбина, која им је наменила најстрашније муке и страховити свршетак у неизвесности о будућности народа, кога су толико волели, поклони им неколико дана тако савршене среће, да би за њу велики духови увек били спремни умрети.

Српске трупе избише на планине више Сарајева. У тихим ноћима лепо се разазнавала удаљена канонада. И ми кроз наше уске прозорчиће могли смо опазити нервозне млазове светла, којима су парали небо аустриски тврђавни рефлектори. Страже се удвојише, строгост поштри, па ипак се могло у држању тамничара наслутити неко попуштање, страх од неочекиваног захватио је и њих. И вечно светло, које чини тако несносним тамничке ноћи, почеше трнути. Вести почеше да пливају кроз тамницу, истина измешана са фантазијом и чежњом. Млади јунаци, што су већ били прегорели живот не схватише на први мах значај тих вести, док их не обузе и не запљусну, као млаз топле и родне сунчеве светлости. Они топовски пуцњи нису значили само враћање у живот из гроба готовог и ископаног. Нису они обећавали нове борбе гладних студената у земљи пониженој и поробљеној. Били су то гласници пуне слободе и уједињења, и они видеше визију, како кроз земљу засићену радошћу и срећом корачају, као млади и снажни Богови, творци те неизрециво лепе Слободе. Са руба бескрајног и мрачног понора враћају се они у збиљу лепшу од најлепших визија њихових снова. Побожна бдења слободи тих неколико септембарских ноћи, када се очекивао сум ослободилачке војске не исцрпеше атентаторе ни духовно, ни телесно. Очи су им пламтеле, док су се кретали по уској ћелији, ланци су звекетали живље

и веселије. Сањарили су о чистим радостима неискварених душа, осећали мирис цвећа којима их засипају, са осмехом доброте и пажње гледали на мање сретније од себе. Једнога дана нестане визије, као сто сви снови пролазе. Вешала у гарнизону заскрипаше опет под теретом бледих мученичких сељачких глава, што починише издају придруживши се «непријатељу». Кундаци стражара ренегата почеше опет да пуцају у слабине хапшеника. Али проживљену радост атентаторима нико није могао одузети, никада ни најхуманији крвник није осуђеницима учинио тако слатким дане на белом хлебу. Усправише се поносно и остали хапшеници слушајући приче о паљанским сељацима, што су сами натицали омчу на врат кличући олободилачком Краљу. А Гаврило Принцип и да је некада пожалио своју жртву, био би спреман да је понови, када чу причу о смрти сељака са Гласинца. Рекоше старцу, да се опрости са светом и да завеже очи. А он извуче из кожног јанџика смотани воштани свитац, запали га и са обема рукама диже више чела, чекајући смрт са свећом припаљеном својом руком.

ПРОЦЕС

Атентатори и њихови другови нису ни помишљали да ће им се судити у јеку светског пожара. Очекивао се процес пред трибинама препуним новинара са свих континента и сваки од оптуженика унапред је сањао о расправи, као прилици, да се Аустрији зада тежи и опаснији ударац од самог атентата. Многи су муку мучили, како ће за тај дан набавити тамније одело. Док је један део осумњичених тамновао у окружном затвору било је допуштено пола часа шетње у асфалтованом дворишту затвора. Били су спарни летни дани и сунце је немилосрдно пекло незаштићене затворенике. Један од другова предложи, да се не излази више на те шетње, а његови разлози су најкарактеристичнији рефлекс нашег тадањег расположења. Требало је избегавати да нам не преплану лица, јер на расправи нећемо моћи показивати избичевана и напаћена тела, а Аустрија ће по нашим лицима рекламирати хуманост својих тамница.

Место те помпезне сцене процес отпоче без видљиве режије војнички једноставно у граду, који је постао непосредно ратно подручје. Публику су сачињавали претставници званичних агенција, официри, који су имали протекције и били случајно на допусту, часовито незапослено особље суда и по који утицајан радозналац. А око оптуженика, на сваким вратима и код сваког прозора војници старијих позива мађарске народности. Са естраде намењене суцима гледала су оптужене безизразна, папирната лица аустриских бирократа, што су у целом догађају играли улогу марионета. Не само да је била фиксирана пресуда, него се и ток испитивања и начин питања унапред формирао у свемоћним полициским кабинетима. Председник је знао само за «Leitmotiv» процеса; одговорност Србије; ако у том правцу није могао постићи нових резултата, све остало било је узалудно трошење времена. На бранитељским клупама седели су од власти ех offо именовани, већином млади адвокати од којих је сваки сматрао дужношћу, да се са патриотским огорчењем идејно огради од немиле задаће, коју му намећу професионални обичаји. Државни тужиоц било је једино лице од државног апарата, које је показивало мародерског одушевљења за своју улогу. Оптужени су представљали групу мученичких физиономија одела изгледало је, као да долазе са напорне борбе на барикадама. У првом плану у средини увек је седео Принцип окружен најинтимнијим друговима Чабриновићем и

Грабежом док су друга два места заузимали или Илић или Јовановић, или Чубриловић. Прекрштених руку на грудима, зеница широко растворених и упиљених у чланове суда он је сатима седео непомично са чудним непокретним осмехом на лицу. Судије су причале, да им је често постајало физички неугодно и тешко под тим сталним погледом, нервозно су брисали марамицама зној са цела и прекидали расправу на десетке минута. Грабеж је био увек једнак, замишљен и одлучан, спреман, да по стоти пут понови своје веровање и своју мржњу. Чабриновић компликован и изненадан, час је држао бунтовна предавања суду, час под утицајима сентименталних елемената у својој души импровизирао дирљиве и песничке моменте кајања. Данило Илић је једини патио на процесу. Свима другим процес је био ретка и скупочена емоција, када се поновно седи у светлом простору, међу друговима и људима осим тамничара. За њих је он био радост, када су се могле слободно скрштати руке ослобођене срамних челичних окова, формална учтивост председника враћала им је за час достојанство слободна човека. Тешки пут до суднице под ескортом бајонета и ланаца за њих је био песма лепоте упореден са мртвом монотонијом ћелија. Али Данилу Илићу нису годили ти последњи сати друговања пре одласка у смрт, или у вечни мрак и непознато. Стотину пута пре вешала умирао је он под ироничним и леденим погледом Принциповим. Док су се читала његова саслушања из истраге он је блед и утучен гледао у неку тачку на зиду, исчекујући само да прође то мучење. Оптужени секундарног значења држали су се мирно и достојанствено. Ни младићи из гимназиских клупа, ни тихи фаталистички сељани нису давали прилике тужиоцима да се радују њиховом страху од смрти. Заплакао је један од сељана слутећи смртну казну, а његови оптужени другови и рођаци почели су га вући за одело и стидећи се његове часовите слабости отирали му очи. Испитивање Принципа ишло је лако, јер су његови кратки и резолутни одговори могли бити само на један начин тумачени. Он је атентат извео сам из своје иницијативе, нико га није наговарао, него је он друге придобијао за план. Разлози су били мржња на Аустрију, непријатељицу слободе, а циљ пуно уједињење свих Срба. И прва и последња реч на суду после пресуде неумољиво је тврдила да је он дело извршио свесно, да се за њега не каје и да верује у његове сретне последице по српски народ. Није се препирао са судијама, као темпераментни Чабриновић, па је

својим поносним држањем присилио на респект и апарат, који му се је почео обраћати са видљивим поштовањем.

Са својим адвокатом није хтео ни да говори. Када му се је дезигнирани доктор Фелдбауер пријавио, он му је према изјави истог адвоката рекао: Идите ви и браните оне, којима можете помоћи, моја је ствар јасна и само ћете узалуд трошити време. Адвокат је после тога искоришћавао одређено време за разговоре са својим клијентом претресајући теме, које нису имале везе са процесом. Најживље се је интересовао о војном положају Русије. Ништа га никада није сломило ни поколебало. После пресуде оставио је судницу високо усправљене главе, исти онај Гаврило Принцип, што је две године раније почео сновати свој обрачун са Аустријом.

Дани су пролазили брзо, саслушања оптужених била су завршена, прошла је и тирада државног тужиоца и суве лаконске фразе декретираних бранитеља. За час је блеснула само у судници реч адвоката Цислера, који се усудио да гледа четири године унапред и негира правну припадност Босне Аустрији, а затим је по слову закона последња реч била дата оптуженима. У дубоком ћутању изгледало је, да се нико неће да послужи тим правом, када се дигао Недељко Чабриновић. Неодољиви говорник са социјалистичких скупштина хтео је да проба своју моћ на тој маси одевеној у златне оковратнике, на бркате стражаре из хонведске последње одбране и на муслиманске кључаре закрвављених очију. Док је Недељко са пуно елана евоцирао живот бедних и потиштених, док је величао топлу интимност последњих речи Фердинандових и сликао пусти живот краљевске сирочади на усамљеним замковима, Принцип се је смешкао великом глумцу, али је за час осетио, да би се Чабриновићеве речи могле политички тумачити и аутоматски се дигао. Све је умукло, када је својим муклим и неузбуђеним гласом рекао: Чабриновић говори за свој рачун, ја лично не кајем се ни најмање за дело, које сам извршио. Гађао је опет тачно у циљ и покварио Аустрији и последњу поанту процеса. Судије су се отрезниле и стиде се суза, које су пролевали за време Чабриновићевог говора, па се у журби повукле на већање. Пресуда је донела троја вешала и много стотина година робије, али је било много тамница у сретној монархији, довољно места за питомце свих њених безбројних политичких процеса од Прага и Лавова до Загреба и Сарајева.

ВЛАДИМИР ГАЋИНОВИЋ

ИЛИЋ ДАНИЛО

Јесу ли они били грозни злочинци и патолошки типови, како их је називао добар део цивилизованог света! Граф Карло Сфорза, један од луцидних духова Европе, назива сарајевске атентаторе у својој сјајној књизи «Неимари Европе», обичним злочинцима. Две странице касније у истом делу он говори о свом дијалогу са последњом француском царицом Еугенијом. Говорило се је о талијанском заверенику Орсинију, који је покушао атентат на Наполеона III., па осуђен на смрт јуначки умро. Док се царица диви његовој смрти, Сфорза јој прича, како су атентаторске бомбе «а ла Орсини» пронађене од једног талијанског свештеника, а у коментару о Орсинију назива тог Принциповог друга талијанским патриотом. Ја сам намерно из нације

Микеланђела и Дантеа цитирао либералног Сфорзу, а нисам помињао, да је цео талијански народ учинио идола из аустриског поданика Оберданка, који је покушао да убије бечког монарха. Да напоменем још нешто! Наше васпитање у школи, нарочито у приватним школама и у Србији било је франкофилски оријентирано. Па ипак није нико никада из наших редова престао да се диви сјајном и херојском тиролском младићу, који је хтео да убије Наполеона I., завојевача његове Отаџбине. Ми смо са патосом читали његове одговоре Наполеону и никад нико није помишљао, да замери Немцима, што су идеализовали ту сјајну фигуру. Проклетство света пало је на Принципа и другове за то, што су они својим чином случајно пожурили конфлаграцију, која је била неминовна и припремана на оба фронта. Њихов гест осетиће интимније поробљене расе, које се отимају за своје место под сунцем, Британцу коме је легитимност синоним за превласт они ће увек остати злоцинци. И наша југословенска средина после рата устручавала се је Принципа и било је много темпераментних сукоба око тога, да ли његови пријатељи смеју да пренесу његове кости у Домовину, сме ли му се подићи скромна белега на гробу, сме ли се обележити место његовог Дела. И најзад је ипак одлучено, да се покојници пренесу из Чехословачке.

СМРТ

У влажном подземном тунелу арадске тврђаве седело нас је неколико пријатеља и другова сарајевских завереника. Палавестра, Сошић, Тришић, Варагић, Давидовић, ја и остали. Била је несретна 1915. година, која нам је наменила улогу гробара наших другова, што их је на десетке дневно обарало оргијање пегавог тифуса. Тога дана сахранисмо их тридесет и седам. У бескрајно дугом рову, оскудно осветљеном са две три сијалице дизале су се на махове са мокре сламе фантастичне фигуре у ритама, из углова чуло се јецање и тешко дисање грозничавих. Док је око нас беснела смрт кратковидни Давидовић директно је парао носом карту руског ратишта на ком је са непоколебивом вером тумачио тактику својих руских идола. На часове, када би цигарете јаче блеснуле, видело би се, како иглица у његовој болесној и дрхтавој руци поиграва преко шарене хартије. У тај час упаде у осветљени простор фигура бледог високог сељака у оделу из рогатичког краја. Држеци у рукама ситан завежљај своје имовине он се је беспомоћно окретао и плашљиво загледао лица. Само они, који су дуго живели у тамницама могу осетити то расположење дошљака, када први пут долази међу непознате затворенике и нову тамницу. Дозвасмо га себи и пошто му на дуго и широко изложисмо благодати новог затвора и умирисмо га обећаваши му згодно место на слами, почесмо гразничаво да испитујемо о приликама у Босни. Дошљак посто приказа страдање новог, његовог транспорта, бомбардовање каменицама на прелазним станицама и облигатне ударце кундака спроводничких, уозбиљи се и рече мртвачким шапатом: Видео сам, када су обесили атентаторе! Он је са десетак других ухапшених сељака слагао дрва у дворишту гарнизонског затвора погледајући плашљиво са времена на време претеће силуете вешала у левом крилу дворишта. Официр у белим рукавицама, одред војника, свештеник, целат и њих тројица. Један је посртао и водили су га. Док су им читали пресуду, један са црном брадом подизао је сваки час руке до врата и увртао своју кошуљу без крагне. Као да је хтео да помогне целату. Трећи је изгледао као светитељ и болно се смешио, као Исус на иконостасу сеоске цркве. Можда су хтели и нешто да кажу, јер је он видео из свога угла, како су на команду забубњали бубњеви а крвници почели извлачити столице испод осуђеника. Једном је преко

избаченог језика покуљала црна крв на уста, па преко њега пребацише неку врећу. А тада су њих, сељаке отерали у собе...

Ми смо дуго ћутали, па се наједаред спонтано заори лагано, па гласније тешка и сетна погребна мелодија «Свјати Боже». Тунел је грмео, робови се зачуђени подизали са постеља, а стражар са очајно дугом бајонетом на старој пушци и светиљком у руци упаде у ходник. Сељак са мађарске пуста када виде да није ни оружана побуна, ни покушај бегства стаде зачуђено, размишљајући што да ради у оваквој прилици. Затим тресући главом ради неразумљиве лудости оних, што певају у тамници оде полагано напоље. Ми тако опојасмо Мишка Јовановића, Вељка Чубриловића и Данила Илића.

НЕЋО ЧАБРИНОВИЋ

Принципу, Грабежу и Чабриновићу пооштри се режим тамнички после пресуде, па сваки контакт са њима поста немогућ. Пред њиховим ћелијама подвостручише посебне стражаре, сваки њихов покрет у свако доба дана и ноћи пратило је кроз отвор на вратима неко око пуно мржње и злобе. И њихових другова полагано је нестајало. Једни су отпремљени у мађарске тврђаве, други оптужени у новим процесима напуштаху сарајевску тамницу. Једне ноћи поведоше и њих, тихо и мучки, као да се прокрадају кроз непријатељску земљу. Двоструке завесе на прозорима посебних жељезничких одељака, хитро претрчавање из воза у воз и ћутање, вечно

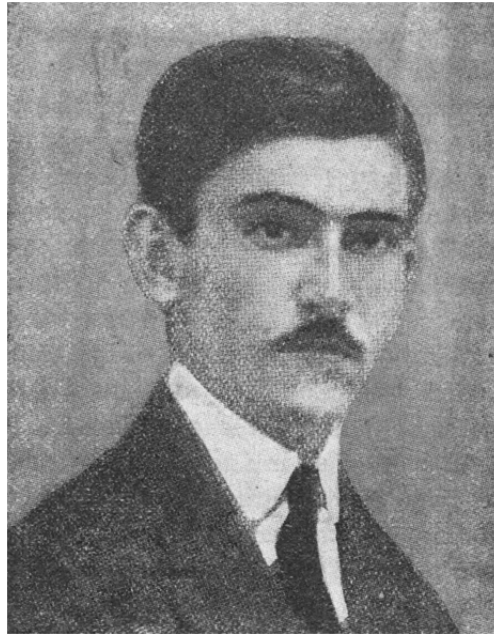
ћутање око њих, док не стигоше у подруме терезинстатске трђаве. Затвор је био пун касираних официра, простих војних деликвената, дезертера и убица. Али све је то имало више права на хуманост и пажњу од трагичних царских атентатора. У страшним средњовековним ћелијама, не већим од гроба, на кори хлеба и води почело је двадесетогодишње умирање завереника. Једампут у години могли су чути људску реч и та је била псовка, савршеније од гроба делила их је њихова тамница од света, знања и рођака. Од њих никада више не доби нико ни писма ни поруке; све што се зна, потиче од тамничара, од неколико војника славенске народности и од Принциповог лекара, који је на њему вршио психоаналитичка испитивања. Чабриновић и Грабеж одоше брзо и нечујно. О њима чак ни поменути извори не говоре ништа. Грабеж је желео смрт и он је сигурно свесно пожурио свршетак. Када се више није имало чему надати, дуже живети значило је стварати задовољство мучитељу. Било је доста за његове болне груди, да проведе неколико ноћи приљубивши топло откривено тело уз зидове са којих је вечно капала влага. Сигурно је живот најкасније оставио његове зажарене, дубоко црне очи. Недељко Чабриновић је умро од намерних душевних мучења, у то су уверени сви познаваоци његовог карактера. Он је хтео да се мучи, он је у влажном гробу дочаравао сећање на сунце и светлост, на зелене паркове и насмејани живот у очима девојака. Требале су те муке Чабриновићу, да га коначно увере у победу његовог најбољег Ја, он се је сигурно и умирући још борио. Најлепсу песму његовом мартирју испевао је Франц Верфел, немачки књижевник од ранга, који у писму упућеном Чабриновићевој сестри, чији факсимил доносимо, јављајући да је видео атентатора пред саму смрт, вели: У мом сећању остао је само један једини тренутак, али мислим, да сам смео, независно од рата и националних граница, проживети и осетити необичну лепоту и величину мучеништва једног младог човека.

Био би грех не упознати читаоце са неколико реченица Верфеловог сећања на последње Недељкове часове:... Верфел са нарочитом дозволом власти долази у терезијенстатску војну болницу, где Недељко болује последњу болест и присуствује његовом одвођењу у тамницу. Лекари су утврдили скоро приближавање смрти, па команда наређује, да се царски убојица преведе у своју влажну ћелију, јер би за њега смрт у чистој болници била одвише лака: «Врата се отварају, а Чабриновић сасвим изнурен силази лагано

степеницу по степеницу, праћен двојицом жандарма. Лице му је светачки светло, замишљен је дубоко. На њему је кажњеничка униформа; из сивог грубог платна капа и капут, а чакшире од страшног платна за вреће. Па ипак се човек не може отети импресији отмености, готово елеганије. Посрћући приближује се носиљци. «Да се нико није усудио да му помогне», вришти један поручник стиснутих песница. Али се је Недељко већ сам уплашено уклонио од једног рањеника, што му хтеде помоћи, са оним финим тактом одбачених. Тек сад се види, да његово лице нема боју ни гроба ни умирања, на њему је нека виша, непозната надземаљска боја, боја царства смрти, беља од белине, а ипак ни бела ни плавакаста. Лагано леже на носиљку. За тренутак указа се испод грубе материје ретко нежан чланак на нози, који је можда некада припадао неком опаљеном од сунца дечаку, што се је вешто верао уз гране тамних стабала. Међутим људи се окупише око носиљке. У полутами гледали су у то лице, што је као фосфоресцирало и на лаку плаву браду. Једна сељанка врисну хистерично, изгледало је, да је у Чабриновићу препознала некога, буљила је дуго у њега визионарски, затим се прекрсти и поче грчевито плакати. Било је сакупљено много људи. Рањени, затрпани и осакаћени у својим крвавим хаљинама, усамљени са лулама и цигаретима у зубима, сваки за се, сваки у својој посебној тамници бескрајна маса доживљаја и судбина, пролетње ноћи, жетва, љубавне ноћи, јуриши, самртнички болови. Па ипак још свему није дошао крај, и мене и њих чекале су многе ствари. Сви су гледали на ситно племенито лице човека на носилима. И све те тврде, грубе душе разумеше тајну. Људи су стајали збуњени, укочени, у ставу мирно, као да је пред њима неки претпостављени. Кривица је бачена на јагње. Ово биће овде неће више ништа осетити, па ни саму смрт. Зато је веће од свих њих. Ја се нагех на носиљку. Хтео сам да још једаред видим његов астрални, поздравни осмех. Али на лицу младића почивала је сада светла и непокретна равнодушност, која је још више значила него онај осмех. У овим изгубљеним цртама лица хероја упознах лепоту и достојанство смртне, никад не замишљене самоће оног, који се никада више неће вратити међу људе».

Принцип је сањао о вечности, делао за вечност и сада страдао и умирао за вечност. Од часа атентата хладнокрван и миран он је убио у себи све осећаје, жеље и мисли осим одлуке да до краја остане поносно доследан свом делу; за

свој народ и за историју. Ни под истрагом, ни на процесу, ни у терезиенстатском гробу није више живео Гаврило Принцип, који је мрзео и волео, негодовао и одобравао. Постојао је само инструменат одређене мисије, који је функционисао без грешке, као и сви стројеви. Од атентата и иначе ћутљиви Принцип престао је да говори. Много је требало размишљати, ако се верује, да се говори за историју. Равномерно и надљудски мирно, као из неке даљине одговарао је он претседнику суда, једнако као и радозналом лекару са болничке тамничке постеље. Секли су му шаку, па руку, кости су му се изубијане и изгладнеле распадале, он је све то сносио са стоицизмом античких јунака, да би на постављено питање одговорио: Убио сам свесно јер је то захтевала правда и срећа мога народа. Када су му постављали питања, да

ТРИФКО ГРАБЕЖ

ли жали, што је његово дело изазвало рат и милионе жртава, он је ћутао. Требали су га упитати други пут, па би добили одговор, он је хтео да дуго размисли, пре него би рекао нешто, што не би било у хармонији са његовим заветом. Није се бојао смрти, али је страховао, да му одвише изнурено тело не откаже послушност духу и да у часу слабости не попусти за тренутак. Зато је често тражио, да му донесу јела. Тамничари причају, да је обично седео у ћелији на својој дрвеној дасци полагано пропуштајући кроз руке ланац, којим је био привезан. Поглед му је био замишљен, али никада сетан. Мислио је

можда на Прометеја окованог уз стену. Када му је болест узела маха, постављао је доктору и свима, за које је мислио да ће одговорити питања о стању на ратишту. Најстрашнија и најтрагичнија могла је бити за њега мисао, да није можда узалудан његов подвиг, да неће његова раса изаћи из овог покоља још поробљенија и беднија! Други би клонули под таквим теретом, он је сумњи истављао фанатичну веру насупрот, он је веровао у победу и задовољштину за своје патње. Било је већ у пролеће 1918. паралисана немачка офанзива на Парис, контуре антантине победе биле су све јасније, када се је Принципов живот почео гасити. Ја верујем чврсто, да је издахнуо стиснутих вилица са тврдим осмехом човека, који каже: Ипак сам освојио вечност.

Уз романтичне прилике нађени су гробови атентатора, које је Аустрија покушала сакрити, као да би тим детињим триком могла уништити свако подржавање завереничког примера. Поред атентаторских гробова покрива трава већ одавно и гроб старе хабсбуршке империје.

Крај.

Српски Борци Генерала Драже спонтано су осетили да настављају Принципово дело. Један српски четнички пук носио је име Гаврила Принципа, Принципова стара мајка била је четничка мајка, а четири петине Његових Преживелих другова суделовали су у четничком покрету. Српски четници у слободи учиниће све да се оствари Принципов Сан.

Српски четници, следбеници Принципови Немојте Никад Заборавити :

Још је жив Злочинац, Који је смакнуо Александра Карађорђевића!

Још је жив Злочинац, Који Је Смакнуо Генерала Драгољуба Михаиловића!

Finito di stampare
nella Tipografia “Sacconi,,
Roma
il 31 Maggio 1953